

Universitat Autònoma de Barcelona
Servei de Biblioteques

1500449897

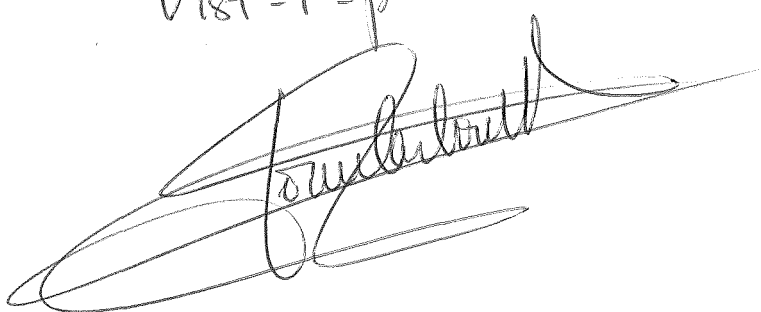
Antònia SOLER i NICOLAU

LA CORRESPONDÈNCIA D'OTTAVIO PANTAGATO

(1494-1567)

(vol. 1)

Tesi doctoral dirigida pel Dr. Joan Carbonell i Manils

Vist-i-plau

**Departament de Ciències de
l'antiguitat i de l'edat mitjana
Facultat de Lletres
Universitat Autònoma de Barcelona
Bellaterra**

Per a en Miquel i na Margalida, que de petita sempre m'han fomentat les ganes d'estudiar.

Per a en Jaume, que ha compartit aquesta afecció i tantes altres.

Per a tots aquells familiars, amics i companys de feina que s'han interessat sovint per aquest treball o hi han col·laborat.

Per a en Joan, timoner de la nau expert i prudent.

AGRAÏMENTS

Aquest treball no s'hauria duit a port sense la intervenció de molta gent, que no voldríem deixar d'esmentar.

Gràcies al costat que m'han fet, en l'àmbit domèstic i emotiu, en Jaume i la resta de la família a Mallorca, mentre que a Barcelona el suport dels amics Àngels i Pepe els ha convertit en la meva família d'adopció.

Gràcies als ajuts, bons consells i suggeriments dels professors i becaris de l'antic Departament de Filologia Clàssica -que així s'anomenava quan jo hi estudiava-, als de les integrants del Gabinet Numismàtic de Catalunya, als de na Catalina de l'IES Josep M. Llompart.

Cal esmentar l'ajut econòmic que ha suposat el gaudi de la beca predoctoral FPI de la Generalitat de Catalunya, emmarcada dins el projecte DGICYT EJC 3.1.

Sobretot, però, és digna d'agrair infinitament la dedicació del director d'aquest treball, que és més primmirat que jo.

ÍNDIX GENERAL DELS DOS VOLUMS

INTRODUCCIÓ	I
LLISTA D'ABREVIATURES USADES AL LLARG DEL TREBALL	VII
L'HOME	1
0. Les fonts per a la vida	2
0. 1. Fonts indirectes	2
0. 2. Fonts directes	3
1. Brescia: naixement i infantesa. Primers estudis (1494-1516)	5
2. Estudis superiors	8
2. 1. Itàlia (1516-1519)	8
2. 2. París (1520-1529)	9
3. El retorn a Itàlia (1529)	11
3. 1. ¿Professor a La Sapienza?	11
4. El patronatge del Cardenal Salviati (1529-1553)	14
4. 1. Florència i altres indrets (1530-1536)	14
4. 2. Ferrara (1537-1538)	16
4. 3. Roma (1539-1548)	18
4. 4. Sicília: Santa Maria delle Giumare (1549-1551)	20
4. 5. Els problemes per mantenir les rendes de l'abadia	23
5. Roma: l'establiment definitiu	25
5. 1. A casa del cardenal Salviati (1551-1553)	25
5. 2. A casa de Vincenzo de Nobili (1554-1555)	25
5. 3. Casa particular (1556-1558)	27
5. 4. Santa Maria in Via (1558-1567)	28

6. La seva mort	30
7. La persona	32
7. 1. La salut	32
7. 2. El caràcter	35
8. La biblioteca de l'humanista	37
8. 1. Els llibres al <i>Codex rationum</i>	37
8. 2. Els llibres en la correspondència	40
LA CORRESPONDÈNCIA D'OTTAVIO PANTAGATO	43
1. O. P. a P. Manuzio	47
2. O. P. a P. Manuzio	50
3. O. P. a P. Manuzio	52
4. O. P. a M. Manuzio	56
5. O. P. a P. Paceto	58
6. O. P. a A. Masio	62
7. O. P. a P. Vettori	64
8. A. Masio a O. P.	66
9. P. Manuzio a O. P.	69
10. O. P. a P. Manuzio	70
11. P. Manuzio a O. P.	73
12. P. Manuzio a O. P.	74
13. O. P. a P. Manuzio	75
14. A. Masio a O. P.	78
15. A. Masio a O. P.	86
16. O. P. a O. Panvinio	92

17. O. P. a P. Vettori	95
18. O. P. a P. Vettori	97
19. O. P. a P. Vettori	99
20. O. P. a P. Vettori	101
21. O. P. a P. Vettori	103
22. O. P. a P. Vettori	105
23. O. P. a P. Vettori	107
24. O. P. a P. Vettori	108
25. O. P. a P. Vettori	109
26. O. P. a P. Vettori	110
27. A. Agustín a O. P.	112
28. O. P. a P. Vettori	113
29. O. P. a O. Panvinio	116
30. O. P. a O. Panvinio	118
31. O. P. a O. Panvinio	120
32. O. P. a O. Panvinio	122
33. O. P. a O. Panvinio	124
34. O. P. a O. Panvinio	128
35. O. P. a O. Panvinio	131
36. O. P. a O. Panvinio	132
37. O. P. a O. Panvinio	134
38. O. P. a O. Panvinio	137
39. O. P. a O. Panvinio	140
40. A. Agustín a O. P.	141
41. A. Agustín a O. P.	142

42. O. P. a O. Panvinio	144
43. O. P. a O. Panvinio	145
44. O. P. a O. Panvinio	146
45. O. P. a O. Panvinio	147
46. O. P. a O. Panvinio	148
47. O. P. a O. Panvinio	150
48. O. P. a O. Panvinio	151
49. O. P. a O. Panvinio	156
50. O. P. a O. Panvinio	157
51. O. P. a O. Panvinio	159
52. O. P. a O. Panvinio	162
53. O. P. a O. Panvinio	165
54. O. P. a O. Panvinio	167
55. O. P. a O. Panvinio	170
56. O. P. a O. Panvinio	172
57. O. P. a O. Panvinio	174
58. O. P. a O. Panvinio	176
59. O. P. a O. Panvinio	178
60. O. P. a O. Panvinio	180
61. O. P. a O. Panvinio	181
62. O. P. a O. Panvinio	184
63. O. P. a O. Panvinio	186
64. O. P. a P. Vettori	187
65. O. P. a O. Panvinio	190
66. O. P. a O. Panvinio	192

67. O. P. a O. Panvinio	195
68. O. P. a O. Panvinio	199
69. O. P. a O. Panvinio	202
70. O. P. a P. Vettori	204
71. O. P. a P. Vettori	208
72. O. P. a O. Panvinio	209
73. O. P. a O. Panvinio	211
74. O. P. a O. Panvinio	213
75. O. P. a O. Panvinio	215
76. O. P. a O. Panvinio	220
77. O. P. a P. Vettori	222
78. O. P. a O. Panvinio	224
79. O. P. a P. Manuzio	226
80. O. P. a O. Panvinio	231
81. O. P. a O. Panvinio	233
82. O. P. a O. Panvinio	235
83. O. P. a P. Vettori	237
84. O. P. a O. Panvinio	240
85. O. P. a O. Panvinio	241
86. O. P. a O. Panvinio	243
87. O. P. a O. Panvinio	245
88. O. P. a G. B. Rasario	246
89. O. P. a O. Panvinio	247
90. O. P. a O. Panvinio	248
91. O. P. a P. Manuzio	250

92. O. P. a O. Panvinio	256
93. O. P. a O. Panvinio	259
94. O. P. a O. Panvinio	261
95. O. P. a O. Panvinio	265
96. O. P. a O. Panvinio	267
97. O. P. a P. Vettori	270
98. O. P. a J. Matal	273
99. O. P. a O. Panvinio	275
100. O. P. a O. Panvinio	276
101. O. P. a O. Panvinio	277
102. O. P. a O. Panvinio	280
103. O. P. a P. Vettori	282
104. O. P. a O. Panvinio	284
105. O. P. a A. Agustín	287
106. O. P. a A. Agustín	290
107. O. P. a O. Panvinio	293
108. O. P. a A. Agustín	295
109. O. P. a P. Vettori	297
110. O. P. a O. Panvinio	299
111. O. P. a O. Panvinio	301
112. O. P. a P. Vettori	303
113. O. P. a O. Panvinio	305
114. O. P. a P. Vettori	306
115. O. P. a P. Vettori	308
116. O. P. a P. Vettori	309

117. O. P. a P. Vettori	312
118. A. Agustín a O. P.	314
119. O. P. a P. Vettori	316
120. O. P. a F. Orsini	318
121. O. P. a F. Orsini	319
122. O. P. a F. Orsini	321
123. O. P. a F. Orsini	324
124. O. P. a F. Orsini	326
125. O. P. a P. Vettori	329
126. O. P. a P. Vettori	331
127. O. P. a F. Orsini	332
128. O. P. a F. Orsini	335
129. O. P. a P. Vettori	337
130. O. P. a P. Vettori	338
131. O. P. a F. Orsini	339
132. O. P. a F. Orsini	341
133. O. P. a A. Masio	343
134. O. P. a P. Manuzio	345
COMENTARI A LES CARTES	346
1. O. P. a P. Manuzio	349
2. O. P. a P. Manuzio	351
3. O. P. a P. Manuzio	353
4. O. P. a M. Manuzio	354
5. O. P. a P. Paceto	355

6. O. P. a A. Masio	358
7. O. P. a P. Vettori	360
8. A. Masio a O. P.	361
9. P. Manuzio a O. P.	364
10. O. P. a P. Manuzio	365
11. P. Manuzio a O. P.	368
12. P. Manuzio a O. P.	369
13. O. P. a P. Manuzio	370
14. A. Masio a O. P.	372
15. A. Masio a O. P.	376
16. O. P. a O. Panvinio	380
17. O. P. a P. Vettori	382
18. O. P. a P. Vettori	383
19. O. P. a P. Vettori	384
20. O. P. a P. Vettori	385
21. O. P. a P. Vettori	386
22. O. P. a P. Vettori	387
23. O. P. a P. Vettori	388
24. O. P. a P. Vettori	389
25. O. P. a P. Vettori	390
26. O. P. a P. Vettori	391
27. A. Agustín a O. P.	392
28. O. P. a P. Vettori	393
29. O. P. a O. Panvinio	396
30. O. P. a O. Panvinio	397

31. O. P. a O. Panvinio	398
32. O. P. a O. Panvinio	399
33. O. P. a O. Panvinio	401
34. O. P. a O. Panvinio	405
35. O. P. a O. Panvinio	408
36. O. P. a O. Panvinio	409
37. O. P. a O. Panvinio	410
38. O. P. a O. Panvinio	412
39. O. P. a O. Panvinio	413
40. A. Agustín a O. P.	414
41. A. Agustín a O. P.	415
42. O. P. a O. Panvinio	416
43. O. P. a O. Panvinio	417
44. O. P. a O. Panvinio	419
45. O. P. a O. Panvinio	420
46. O. P. a O. Panvinio	421
47. O. P. a O. Panvinio	422
48. O. P. a O. Panvinio	423
49. O. P. a O. Panvinio	425
50. O. P. a O. Panvinio	426
51. O. P. a O. Panvinio	427
52. O. P. a O. Panvinio	429
53. O. P. a O. Panvinio	431
54. O. P. a O. Panvinio	433
55. O. P. a O. Panvinio	435

56. O. P. a O. Panvinio	436
57. O. P. a O. Panvinio	437
58. O. P. a O. Panvinio	438
59. O. P. a O. Panvinio	439
60. O. P. a O. Panvinio	442
61. O. P. a O. Panvinio	443
62. O. P. a O. Panvinio	445
63. O. P. a O. Panvinio	447
64. O. P. a P. Vettori	448
65. O. P. a O. Panvinio	449
66. O. P. a O. Panvinio	451
67. O. P. a O. Panvinio	453
68. O. P. a O. Panvinio	456
69. O. P. a O. Panvinio	458
70. O. P. a P. Vettori	460
71. O. P. a P. Vettori	464
72. O. P. a O. Panvinio	465
73. O. P. a O. Panvinio	467
74. O. P. a O. Panvinio	469
75. O. P. a O. Panvinio	471
76. O. P. a O. Panvinio	474
77. O. P. a P. Vettori	476
78. O. P. a O. Panvinio	478
79. O. P. a P. Manuzio	480
80. O. P. a O. Panvinio	484

81. O. P. a O. Panvinio	486
82. O. P. a O. Panvinio	487
83. O. P. a P. Vettori	488
84. O. P. a O. Panvinio	489
85. O. P. a O. Panvinio	490
86. O. P. a O. Panvinio	492
87. O. P. a O. Panvinio	493
88. O. P. a G. B. Rasario	494
89. O. P. a O. Panvinio	495
90. O. P. a O. Panvinio	497
91. O. P. a P. Manuzio	498
92. O. P. a O. Panvinio	503
93. O. P. a O. Panvinio	511
94. O. P. a O. Panvinio	513
95. O. P. a O. Panvinio	519
96. O. P. a O. Panvinio	521
97. O. P. a P. Vettori	524
98. O. P. a J. Matal	526
99. O. P. a O. Panvinio	528
100. O. P. a O. Panvinio	529
101. O. P. a O. Panvinio	530
102. O. P. a O. Panvinio	533
103. O. P. a P. Vettori	534
104. O. P. a O. Panvinio	535
105. O. P. a A. Agustín	536

106. O. P. a A. Agustín	538
107. O. P. a O. Panvinio	541
108. O. P. a A. Agustín	542
109. O. P. a P. Vettori	543
110. O. P. a O. Panvinio	544
111. O. P. a O. Panvinio	547
112. O. P. a P. Vettori	549
113. O. P. a O. Panvinio	550
114. O. P. a P. Vettori	551
115. O. P. a P. Vettori	552
116. O. P. a P. Vettori	553
117. O. P. a P. Vettori	554
118. A. Agustín a O. P.	555
119. O. P. a P. Vettori	556
120. O. P. a F. Orsini	557
121. O. P. a F. Orsini	558
122. O. P. a F. Orsini	559
123. O. P. a F. Orsini	560
124. O. P. a F. Orsini	561
125. O. P. a P. Vettori	562
126. O. P. a P. Vettori	565
127. O. P. a F. Orsini	566
128. O. P. a F. Orsini	567
129. O. P. a P. Vettori	568
130. O. P. a P. Vettori	569

131. O. P. a F. Orsini	570
132. O. P. a F. Orsini	571
133. O. P. a A. Masio	572
134. O. P. a P. Manuzio	573
ÍNDEX ANALÍTICO-TEMÀTIC	574
APÈNDIX I: EL LLEGAT D'OTTAVIO PANTAGATO	640
APÈNDIX II: LA POESIA D'OTTAVIO PANTAGATO	667
1. Poemes d'Ottavio Pantagato	669
2. Poemes dedicats a Ottavio Pantagato	674
2. 1. De Benedetto Varchio	674
2. 2. De Laevinus Torrentius	678
APÈNDIX III: EDICIÓ DEL <i>CODEX RATIONUM</i>	688
APÈNDIX IV: TRANSCRIPCIONS D'EPIGRAFIA	784
BIBLIOGRAFIA	799

INTRODUCCIÓ

Ja va dir A. Perosa que l'edició dels epistolaris dels humanistes eren el pal de paller de qualsevol estudi que volgués apropar-se a la tasca desenvolupada per un personatge concret i, per extensió, a un període determinat. En aquest corrent d'opinió i d'investigació s'inscriu, en efecte, aquest treball que té com a protagonista Ottavio Pantagato (Brescia 1494-Roma 1567) i que se suma a l'esforç internacional per conèixer i definir cada vegada més l'ambient intel·lectual de la Roma del 500.

L'objectiu principal de la tesi, doncs, ha estat la publicació de la correspondència d'aquest humanista, pràcticament inèdita fins ara. Ja ha estat advertit per alguns investigadors, entre els quals es compta el director d'aquesta tesi, el fet que l'estudi dels humanistes del segle XVI topa amb dues dificultats importants. Per una banda ha de fer front a l'aparent opacitat de molts dels estudiosos d'aquest segle davant la brillantor dels humanistes del segle anterior. O. Pantagato, O. Panvinio, F. Orsini, G. Delfini, M. de Smet, C. Sigonio, Agustín mateix i tants d'altres són simples noms que ocupen poques línies -de vegades, cap- en les bibliografies i en els tractats generals sobre humanisme si els comparam amb noms com Ficino, Pico della Mirandola, Valla, Poggio i un llarg etcètera. Potser només es lliuren de l'anonimat Vives, Erasme, Luter, Arias Montano, Zurita i els grans literats com Du Bellay.

Per una altra, la complexitat polític-social del segle XVI, sobretot en relació amb Itàlia, i concretament amb Roma, dificulten l'aparició d'estudis monogràfics que serveixin per emmarcar la vida dels esmentats personatges.

Si deixam enrera l'obra modèlica -però que potser caldria revisar- de P. de Nolhac sobre Orsini, en la darrera dècada s'han fet passes importants per donar a conèixer l'obra d'aquests grans "cuiners" dels estudis històrico-filològics que varen preparar amb discreció les menses

suculentos que floriren a finals del XVI i, sobretot, en el XVII. En aquest sentit, i només a tall d'exemple, hem de citar els estudis monogràfics de J. L. Ferrary sobre O. Panvinio, o de W. McCuaig sobre C. Sigonio, o de G. Bodon sobre E. Vico, o de J. Lewis sobre A. Turnèbe. Obres de conjunt com la publicació del llibre *Antonio Agustín between Renaissance and Counter-Reform* i les *Centuriae Latinae* en homenatge a J. Chomarat¹ també han ajudat a donar a conèixer l'estat de la qüestió sobre algunes d'aquestes personalitats.

La situació a l'estat espanyol també ha experimentat un avenç important durant aquesta dècada, propiciat principalment pels estudis que han sortit de la Universidad de Cádiz i d'Extremadura impulsats pels professors J. M. Maestre i E. Sánchez Salor, i per la tasca que s'ha desenvolupat al voltant dels dos Congressos Internacionals sobre Humanisme organitzats a Alcañiz. I si parlem de casa nostra, la voluntat de donar a conèixer la tasca i l'obra dels humanistes dels segles XV i XVI compta des de fa anys amb els esforços lloables de professors com J. Alcina, E. Duran, J. Medina, M. A. Vilallonga,...

És en aquest panorama -que no pretén ser un *status quaestionis*, sinó més aviat un repàs ràpid de l'evolució que ha seguit el tema- que s'insereix el nostre treball sobre Pantagato.

Formalment, hem distribuït el treball en dos volums i l'hem estructurat en vuit apartats. Hem reservat el primer volum per al *corpus* de la tesi, és a dir, per a la biografia i l'edició de la correspondència, mentre que ocupen el segon el comentari a les cartes i una sèrie d'apèndixs "instrumentals", en el sentit que forneixen al lector diverses eines per facilitar la consulta de la correspondència, igualment com li ofereixen algunes informacions complementàries. Per tant, aquest segon volum consta d'un comentari a les cartes, un índex analític-temàtic elaborat sobre

---

¹Curiosament, tot i que en aquesta obra ingent apareixen Panvinio, Turnèbe, Ligorio, Zsámboky, continuen essent-hi absents Agustín, Faerno, Pantagato, Orsini,...

la informació que donen aquestes; i quatre apèndixs complementaris, que són: l'elenc de manuscrits que nosaltres coneixem que contenen material autògraf de Pantagato, els poemes llatins que ell va escriure o que li foren dedicats, l'edició del seu *Codex Rationum* i, finalment, la transcripció de l'epigrafia autògrafa que no està relacionada directament amb la correspondència.

La biografia que oferim del personatge complementa l'aproximació que ja en vàrem fer amb motiu del nostre treball de recerca². Val a dir que durant els dos darrers anys hem aconseguit noves dades mercès a la informació obtinguda a l'Archivio di Stato di Brescia, pàtria del nostre humanista, i al descobriment d'algunes cartes que aleshores desconeixíem. Fins ara les seves dades biogràfiques només se sabien a través de dues obres antigues, del segle XVII, desconexidores ambdues de moltes dades precises i autèntiques que nosaltres hem obtingut en fer la lectura de les cartes i, sobretot, a través de les anotacions d'un llibret personal de comptabilitat, el *Codex rationum* autògraf de Pantagato i inèdit.

El corpus central del treball, però, és sens dubte l'edició de la correspondència, entorn de la qual giren els capítols que conformen el segon volum. En aquesta introducció només volem subratllar el fet que, de les cent trenta-quatre cartes que editam, només n'havien estat publicades vint-i-una. A més, un dels *corpora* de cartes més nombrós -el corresponent a la Biblioteca Ambrosiana de Milà- no estava ni tan sols recollit en el repertori més universal, volem dir l'*Iter Italicum*.

El comentari a les cartes que enceta el segon volum no pretén ser exhaustiu, ans bàsicament intenta explicar -fins on hem abastat- aquells aspectes que poden dificultar la lectura (com ara personatges esmentats de passada, fets històrics, esment d'inscripcions, referències filològiques i numismàtiques, referències literàries, etc), igualment com interrelaciona el contingut

---

²Ottavio Pantagato (1494-1567): *Aproximació a l'estudi de la vida i del seu epistolari*, defensat a la Universitat Autònoma de Barcelona el mes de maig de 1998.

de les cartes.

Precisament aquest caràcter específicatiu del comentari és el fet que ens va fer decidir d'incloure'l en un volum diferent del de les cartes, per tal que el lector pogués tenir a la vista alhora el text d'aquestes i el comentari pertinent. Posar el comentari a continuació de les cartes -una opció que també seria vàlida- hauria obligat en tots els casos a passar pàgines contínuament i, segons el nostre parer, s'hauria perdut la possibilitat d'una lectura feta d'una tirada. És evident que, si es tractàs d'una edició i d'un comentari convencionals, les notes probablement haurien hagut d'anar a continuació de la carta respectiva, però, atès que aquest treball ho permetia, ens hem decantat pe l'opció proposada.

A continuació hem elaborat un índex analític-temàtic, que esdevé de màxima utilitat en un treball d'aquest tipus, sobretot a l'hora de cercar alguna dada concreta, en el moment d'establir relacions temàtiques entre el conjunt de les cartes, si volem localitzar els diferents corresponents en les coordenades cronològiques i espacials, etc. Ens atreviríem a afirmar que sense aquesta eina el treball resultaria gairebé inútil per a aquell que s'hi volgués acostar amb l'afany d'extreure alguna informació dispersa en el maremàgnum epistolar. La distribució de l'índex, inspirat en el d'E. Pastorello per a l'epistolari dels Manuzio³, conté tots els personatges esmentats a les cartes, així com els autors grecollatins que hi apareixen i una selecció dels principals temes que s'hi tracten.

Fins aquí el que són eines d'ajut a la dissecció. Tanmateix, la nostra recerca de cartes per les diferents biblioteques europees que hem visitat durant els darrers sis anys (principalment Ambrosiana de Milà, Vaticana de Roma, British Library de Londres, Fürstliche und Taxissche Hofbibliothek de Regensburg, Bayerische Stätsbibliothek de München) ens han posat a les mans

---

³Vg. la introducció a l'índex, pp. 575-576.

força més documents relacionats amb aquest humanista àgraf: des d'anotacions personals sobre temes domèstics fins a *schedae* epigràfiques disperses pels manuscrits dels seus corresponents. Hem destinat, doncs, els últims apèndixs del nostre treball a donar a conèixer alguns d'aquests materials que hem considerat pertinents tant per la seva importància com pel caràcter propi d'aquesta tesi.

Així, sota el títol *El llegat d'Ottavio Pantagato* oferim primerament un elenc descriptiu de tots els manuscrits que sabem que contenen cartes i escrits del monjo servita, així com també material que li és adreçat per altres humanistes. L'objectiu d'aquest capítol és posar en coneixement de qualsevol futur lector les fonts sobre les quals hem treballat i que no sempre hem pogut estudiar amb profunditat. Aquest és el cas, per exemple, del conjunt ingent d'anotacions crítiques sobre les obres de Ciceró, que conformen bona part del manuscrit BAV 3391 i en les quals hi ha recollits suggeriments de Manuzio, Agustín, Matal,... Endegar un estudi sobre aquestes notes haurà de constituir el tema d'un altre treball similar.

El segon apèndix d'aquest caire, que hem titulat *La poesia d'Ottavio Pantagato*, consisteix en l'edició de tres petits poemes del monjo, així com de dos més adreçats a ell per B. Varchio i L. Torrentino. El tercer apèndix ofereix una edició diplomàtica d'un document cabdal per a establir la biografia del monjo, el seu *Codex Rationum*, que ordena sistemàticament entrades i sortides anuals des del 1516, any en què Pantagato abandona la llar paterna, fins al 1561, sis anys abans de morir. Finalment, un quart apèndix conté escrits autògrafs de l'humanista relacionats amb l'epigrafia que no tenen relació directa amb les cartes i que precisament per aquest fet no són inclosos ni en el comentari general ni en l'índex analític.

Tenim l'esperança que amb aquest treball múltiple d'edició i de catalogació haguem contribuït a rescatar de l'oblit la figura d'un humanista que fou considerat un capdavanter pels

seus contemporanis i un oracle per les generacions immediatament posteriors. Poc a poc, emperò, la història dels estudis històrico-filològics el va anar oblidant fins a deixar-lo a l'ombra. Probablement la condició d'àgraf fou el seu pecat més greu i en aquest pecat ja ha trobat prou penitència.

LLISTA D'ABREVIATURES USADES AL LLARG DEL TREBALL

BAM: Biblioteca Ambrosiana de Milà

BAV: Biblioteca Apostòlica Vaticana

BL: British Library

BSM: Bayerische Staatsbibliothek München

CIG: Corpus Inscriptionum Graecarum

CIL: Corpus Inscriptionum Latinarum

CR: Codex rationum

E: El Escorial

MS(S): Manuscrit(s)

SSC: Seminario Sacerdotal de San Carlos (Saragossa)

TTA: Thurn und Taxis Archiv

L'HOME

0. LES FONTS PER A LA VIDA

Per reconstruir les principals fites de la vida d'Ottavio Pantagato tenim al nostre abast tota una sèrie de documents, tant indirectes, com ara biografies, notícies deixades per contemporanis seus, com directes, per exemple la seva correspondència i un llibret de comptabilitat personal.

0.1. Fonts indirectes

Comptam amb dues biografies de Pantagato, la primera de les quals fou publicada a Roma el 1657, essent-ne l'autor Johannes Baptista Rufus. Quan sortí a la llum feia exactament noranta anys que Pantagato havia mort. Posteriorment aquesta *Octavii Pantagathi Vita* es tornà a publicar l'any 1739 a Vratislava dins un volum miscel·lani de vides d'humanistes, *Vitae Selectae*, editat per Ch. Gryphius. Aquesta segona edició és la que nosaltres hem pogut consultar, però no difereix en absolut de la primera, ja que tan sols n'és una reimpressió.

Vint-i-cinc anys després, l'any 1682, es publicà a Brescia, ciutat natal de Pantagato, *La Fenice de gl'ingegni de suoi tempi: Ottavio Pantagato*, l'autor de la qual fou Leonardo Cozzando. Tot i que Cozzando és molt més prolífic que Rufus, podem dir que el contingut no varia gaire d'una vida a l'altra, ja que Cozzando engreixa el seu treball amb comparacions d'estil homèric, nombrosíssimes citacions d'autors antics i moderns i molts altres procediments retòrics. La diferència que s'hauria de notar entre un autor i l'altre rau en el fet que Cozzando era, com Pantagato, monjo servita, i, a més, de Brescia. Sembla, per tant, que hauríem de trobar més informació en la seva obra, si més no perquè tenia més fàcil l'accés a la documentació. Però és a l'inrevès, és a dir, precisament perquè és servita a vegades falseja les dades o les literaturitza en un intent de posar sobre un pedestal l'orde dels Servites i el seu il·lustre fill Ottavio Pantagato.

Totes dues biografies fan referència a una obra anterior, enciclopèdica, d'Ottavio Rossi, *Elogi de Bresciani Illustri*¹, que nosaltres fins ara no hem pogut consultar, però intuïm que no era tan completa com aquestes dues.

A més a més el mateix Cozzando té una altra obra, *Libreria Bresciana*, publicada l'any 1694 en la qual també hi ha una breu biografia de Pantagato, de tan sols dues planes, que presenta dades contradictòries de les ofertes a *La Fenice degli ingegni dei suoi tempi*.

Un altre brescià, Vincenzo Peroni, va incloure també la biografia de Pantagato a la seva *Biblioteca Bresciana*, obra pòstuma publicada entre 1818 i 1823. Aquest autor és qui dóna més dades quant a les obres del nostre personatge.

També tenim el *Memorabilium sacri ordinis servorum Beatae Mariae Virginis breviarium* del servita Alexander Philipus M. Piermejus que sortí a la llum a Roma el 1927. Tot i ser una vida molt resumida, aporta algunes dades noves.

Per una altra banda, els *Annales* de l'orde corresponents al període (publicats per Arcangelo Giani a Florència el 1622) no donen cap informació nova i demostren esser escrits no gaire acuradament, almenys pel que toca a Pantagato.

0.2. Fonts directes

De primera mà comptam amb les mencions que fa el propi Pantagato d'aspectes biogràfics en la seva correspondència, que, tot i que no són molt nombroses, tanmateix cal suposar-los una exactitud indubtable². De la mateixa manera, el seu llibre de comptes o *Codex rationum* aporta

---

¹Rufus, p. 550; Cozzando (1682), pp. 22, 48, 61, etc.

²Vg. l'apèndix d'aquest treball que detalla els manuscrits que contenen les cartes del monjo, així com també tots els altres documents d'ell, vol. 2, pp. 640-666.

dades igualment precises. Cap al febrer de l'any 1516³, als vint-i-dos anys d'edat, comença aquest meticulós i acurat quadernet de comptabilitat personal, escrit tot en llatí, on hi anirà apuntant ingressos i despeses cada any ininterrompudament fins el 1561, sis anys abans de morir, tot i que no ho escriu tot en el moment en què ocorre⁴. Aquest CR, íntegrament autògraf, es troba conservat a la Biblioteca Ambrosiana de Milà, dins un manuscrit miscel·lani, MS. J 29 inf., comprèn els folis 123 a 169 i comença així: «*Codex rationum Octavii Pacati postquam paterni iuris esse desiit pecuniae omnis acceptae expensaeque, in quo impari numero tabulae relatam habent pecuniam in singulos annos acceptam; alterae pari latam expensam*» (f. 123r.), és a dir, d'una manera pràcticament idèntica a l'actual, es distribueix el quadern en “entrades” als folis senars i “sortides” als parells⁵.

Pel que fa a l'Orde dels Servites, de la qual era membre O. Pantagato, hem tingut contactes amb l'Arxiu General i amb els convents de Sant Alessandro (Brescia) i de Santa Maria in Via (Roma), on Pantagato passà els seus últims anys. Segons el pare arxiver d'aquest convent, no hi roman cap document de l'època del nostre humanista, degut a les destruccions de les guerres i als saqueigs napoleònics, tot i que Piermejus, que publicà la seva obra l'any 1927, en una nota a peu de pàgina dóna la referència exacta de l'enterrament de Pantagato perquè l'ha

---

³De fet la primera entrada porta la data del trenta-u de juliol de 1516, tot i que rares vegades apareix la data al costat de la despesa o l'entrada, però l'autor indica que s'han d'incloure els cinc darrers mesos: «*Prid(ie) K(alendas) Aug(usti) - Sodalitio vestitum, victum, domicilium, supellectilem iure accepta refero in quinque ultimos menses*» (*Codex Rationum*, f. 123v.). D'ara en endavant, citarem el *Codex Rationum* amb les sigles CR.

⁴Per un epígraf del f. 144r., el qual atribueix notícies futures a alguns amics de Pantagato, tenim la constatació que el CR no és escrit dia a dia.

⁵Com a apèndix d'aquest treball hem decidit incloure una edició que podríem anomenar diplomàtica del CR i és per això que remetrem el lector a aquest capítol en esmentar-ne algun apartat. Per començar vg. el f. 123r., en el qual hi ha una taula d'equivalències perquè el monjo fa servir la notació romana per registrar la quantitat de diners gastada o rebuda, però també col·loca al costat l'equivalència en diners del seu temps.

consultada al registre de matrimonis i defuncions del convent de Santa Maria in Via⁶. Tampoc no en tenen cap a l'Archivio Generale dell'Ordine dei Servi di Maria; el més antic que tenen del convent de Santa Maria in Via és del 1576, ja que abans aquest convent pertanyia al grup dels observants -Ottavio Pantagato era d'aquests-, que s'extingí⁷.

Amb tots aquests elements hem configurat l'aproximació a la vida del nostre monjo que seguidament presentam.

1. BRESCIA: NAIXEMENT I INFANTESA. PRIMERS ESTUDIS (1494-1516)

Ottavio Bagatto va néixer a Brescia el dia trenta de juliol de l'any 1494⁸, com ens ho fa saber ell mateix en una carta adreçada a P. Manuzio⁹. Posteriorment modificaria aquest cognom que no era del seu gust per Pacato, i encara després, seguint el costum de l'època de llatinitzar o hel·lenitzar els antropònims, fou anomenat *Pantagathus*¹⁰. Sabem molt poc de la seva família; l'expressió de Rufus al respecte és *majoribus obscurus* (p. 541). A l'Archivio di Stato di Brescia s'hi troben guardats uns documents que enregistren els béns declarats per cada família, coneguts amb el nom de "*polizze d'estimo*", entre els quals hi ha les declaracions de sis caps de família

---

⁶Vg. *infra*, en parlar de la mort de Pantagato, pp. 30-32.

⁷Piermejus, en començar a parlar de Pantagato, també ho diu així: «*Celebre apud eruditos est nomen Octavii Pacati, seu verius Bagatti, brixienensis e Congregatione nostra Observantium*», vol. IV, p. 137.

⁸Rufus, p. 551, també dóna la data exacta de naixement: «*Tert. Kalend. Augusti anni Millesimi quadringentesimi nonagesimi quarti Alexandro VI summo Pontifice Octavii Natalis dies fuit*». Segons V. Peroni, pp. 26-28, el dia 15 d'agost del mateix any, però si feim el càlcul segons els mesos i dies que va viure que figuren al seu epitafi, la data correcta és el trenta de juliol. Cozzando (1682) dóna l'any 1492 com a data de naixement, però tant l'epitafi del mateix Pantagato com totes les altres fonts coincideixen a assenyalar el 1494.

⁹E. Pastorello (1957), pp. 49-51, carta 491: «*Da Roma a li XXX di Luglio del LII, e domattino io entro ne LIX*».

¹⁰Cozzando (1682), p. 46: «*Si dice, ch'ei fosse di Casa Bagatta, & è vero, ma spiarendogli questo cognome, che come ei diceva, era nome de Tarocchi, dalla piacevolezza della sua pratica, e dalla dolcezza, e buontà de suoi costumi, si fece chiamar' Pacato. Ma l'Accademia Romana, e principalmente il Cardinal Guglielmo Sirleto, che, come nota il Giani, fece gran' capitale della sua penna, assieme con Paolo Manutio parzialissimo suo, & Marc'Antonio Mureto, lo nominarono Pantagato in greco, che nel nostro idioma tutto buono risuona*».

Bagatta, que oscil·len entre el 1517 i el 1588 i són, en conseqüència, posteriors. Afegint-hi, doncs, la del nostre personatge, hi havia en aquells temps com a mínim set famílies amb el llinatge Bagatta.

En la correspondència mai no es parla de la família, però el CR ens en proporciona algunes dades. Tenia una germana, Nunziata, a qui Pantagato ajudà econòmicament algunes vegades, no pas d'una manera sistemàtica. Els ajuts solen ser especificats: per a parament de la llar, per a l'educació dels seus fills¹¹, etc. Tenia un nebot fill d'aquesta germana (com que en cap cas no indica el nom propi, podrien ser més d'un) i també una neboda, Marta, a qui fa un regal de noces per afegir a la dot l'any 1555¹². Tal com es dedueix del seu epitafi, dos nebots seus eren Agostino i Giovanni Antonio Ricciardi, que en són els hereus i devien ser els fills d'aquesta germana. L'últim fou un erudit de Brescia, catedràtic de literatura i de filosofia a Asola, el qual publicà nombroses obres sobre les matèries que impartia.

Comptant amb aquestes dades de fidelitat indiscutible, ja que són de primera mà, podem identificar la família de Nunziata amb la família de la qual ha romàs la "*polizza d'estimo*" del 1534 conservada al f. 139 de l'arxiu ASC 233 A de l'Archivio di Stato di Brescia, els integrants de la qual vénen especificats tot començant:

"Poliza Domini Bernardi de Rizart

Me Bernardi de Rizart barber de ani 52

Nonciada dona mia de ani 42

Agusti mio fiul de ani 19

---

¹¹CR, ff. 123 a 169, *passim*. Des d'ara en endavant obviarem les xifres del CR, entenent que hom pot consultar-les a l'edició que n'oferim; ho indicarem amb el símbol (...). A títol d'exemple: «*Nuntiatae sorori praedia rusticum et urbanum, supellectilemq(ue) omnem mun(eribus) exp(ensa) f(ero)*» (f. 128r.); «*Nuntiatae sorori strenas (...)*» (f. 147r.); «*Nuntiatae sorori in eruditionem filii (...)* exp(ensa) f(ero) (...)» (f. 149r.), etc.

¹²«*Nuntiatae sorori munus in cumulum dotis filiae Marthae (...). Item pro erudiendo filio (...)* exp(ensa) f(ero) (...)» (CR f. 153r.).

Lucia mia fiula de ani 13

Marta mia fiula de ani 12

Jovan Batista mio fiul de ani 9

Jovan Antoni mio fiul de ani 6”.

Serien massa coincidències per tractar-se d'una altra família amb el mateix llinatge i consideram que cal identificar aquests Nunziata, Agostino, Marta i Giovan Battista amb els que sabem del cert que hi són i completar el buit restant amb els noms que tenim a la “*polizza*”.

Ottavio va entrar als Servites de Maria, al convent de Sant Alexandre que l'orde tenia a la seva ciutat natal¹³. Per aquesta època es trobà -segons Cozzando- amb Diodato Capirola i Fortunato Signoroni, ambdós de Brescia i doctors en teologia de gran fama¹⁴, el primer dels quals va ser vicari del convent de San Gottardo¹⁵. Rufus suposa que Pantagato assistí a les lliçons de Faustino Civico i de Giovanni Brittanico, l'últim dels quals sobretot és conegut per l'edició dels seus comentaris als poetes Ovidi, Persi i Estaci¹⁶. Totes les fonts de la seva biografia, excepte els *Annales* dels Servites, estan d'acord que Pantagato no tingué per mestre Pomponio Leto a Roma, simplement per un fet de cronologia. Cozzando apunta que el mestre morí l'any 1503, mentre que Rufus, a part d'insistir que Leto i Pantagato no foren contemporanis, explica la confusió donant

---

¹³Segons l'obra de R. Prestini (1986), a l'arxiu de la Chiesa di Sant'Alessandro no hi romanen documents que corroborin el pas per allà de Pantagato.

¹⁴Cozzando (1682), p. 10.

¹⁵R. Prestini, p. 304: “1518- *Il vicario generale P. Benedetto Mariano concede al p. Deodato Capirola da Brescia il luogo e vicariato di S. Gottardo*”.

¹⁶Rufus, p. 542. També l'obra de J.-F. Maillard, J. Kecskeméti i M. Portalier, *L'Europe des Humanistes (XIVe-XXVIIe siècles)* fa esment de Giovanni Brittanico: (1450ca.-1518ca.), va ser professor a Brescia de gramàtica i de retòrica i va editar Apuleu, Horaci, Juvenal, Lucà, Ovidi, Persi, Plaute, Plini el Vell, Sal·lusti, Estaci i Terenci (p. 84). Tant per la data com per les matèries, molt probablement fos un professor de Pantagato.

el nom de *M. Pantagathus* com un dels alumnes de Pomponio Leto. Segons M. E. Cosenza¹⁷ és *Marcus Pantagathus*, a qui Pomponio va dedicar l'obra *De romanorum magistratibus, de sacerdotiis, de iurisperitis, de legibus*. Contràriament, C. Stornajolo¹⁸ demostra que no va existir cap Marco Pantagato i que, en realitat, *M. Pantagathus* s'hauria de llegir *Messer Pantagathus*, amb la qual cosa l'erudit deixeble de P. Leto seria probablement Giovanni Battista Pantagato de Capranica, que va ser bisbe de Fermo.

2. ESTUDIS SUPERIORS

2. 1. Itàlia (1516-1519)

El mes de febrer de l'any 1516 va ser quan abandonà la casa paterna. Després que sortí de Brescia per ampliar estudis i consolidar la seva vocació eclesiàstica, durant una sèrie d'anys va estar en diferents indrets d'Itàlia, com podem comprovar per les seves anotacions en el CR. L'any 1517 va estar a Vicenza i a Cremona i fou ordenat sacerdot: «*Collegio fratrum generali Vicentiae celebrato in sacerdotii tirocinio acceptos ref(ero) honorarios (...)*» (f. 124v.); «*In uiaticum Cremonense et initia sacerdotii sumptu expensa fero (...)*» (f. 125r.).

Un any més tard, el 1518, féu un altre viatge a Vicenza i després partí cap a Roma. Rep subsidis per a assistir a l'assemblea de l'orde «*Comitiis sodalium Vicetinis (...) mun(eribus) acc(epta) ref(ero) (...)*»; per al viatge a Vicenza «*Sodalitio in uiaticum Romanum (...) mun(eribus) acc(epta) ref(ero) (...)*»; i, ja a Roma, rep uns diners «*Romanis inquilinis et ciuib(us) (...)*». Per l'altra banda, les despeses d'ambdós viatges: «*In uiaticum Vicetinum (...)*»,

---

¹⁷M. E. Cosenza, vol III, p. 2589; vol V, p. 340.

¹⁸C. Stornajolo, "Il Giovanni Battista ed il Pantagato compagni di Pomponio Leto nella visita delle catacombe romane", *Nuovo bulletino di archeologia cristiana*, XII, 1997, pp. 67-76.

«*In uiaticum Romanum (...) sumpt(u) exp(ensa) f(ero) (...)*»¹⁹.

L'any 1519 féu una estada a Brescia, segurament per veure la família. Ve't aquí el que li proporciona la comunitat «*Sodalitio in uiaticum Brixianum (...) iure acc(epta) ref(ero) (...)*» (f. 126v.), al costat del que ell gasta «*In uiaticum Brixianum sumpt(u) exp(ensa) f(ero) (...)*» (f. 127r.). Després, tornà a Roma, però passant per Venècia, segons es desprèn d'aquesta despesa: «*In res emptas Romae et Venetiis (...) sumptu exp(ensa) f(ero) (...)*». Tal vegada s'aturà a Venècia per comprar llibres, perquè més endavant hi ha enregistrat un altre viatge a Venècia per aquest motiu (CR f. 128r.). Amb aquesta despesa no queda prou clar que tornàs a Roma després d'haver passat per Venècia, sinó més aviat a l'inrevès, però a la part de les "entrades" d'aquest mateix any hi ha aquest últim epígraf, que hem de suposar que també és l'últim de l'any: «*Romanis ciuib(us) et inquilinis (...) quaest(oribus) acc(epta) ref(ero)(...)*» (f. 126v.), que clarament mostra que havia tornat a Roma.

2. 2. París (1520-1529)

Anà a París per estudiar filosofia i teologia a la Sorbona. Al seu registre de comptabilitat de l'any 1520²⁰ hi ha elements que indiquen que aquest any fou quan s'hi desplaçà. Podem resseguir el viatge. Primer, torna a partir cap a Venècia: «*In iter Venetum sumpt(u) exp(ensa) f(ero) (...)*», on compra alguns llibres: «*Pro libris aliisque reb(us) Venetiis emptis (...)*». Segueix el camí amb cavall propi: «*Pro equo spadice (...) pretio exp(ensa) f(ero) (...)*», passa per Milà, on ha de canviar les ferradures al cavall: «*Veterinario pro soleis equi (...) sumpt(u) exp(ensa) f(ero) Mediolani (...)*». Llavors ja emprèn el camí cap a París: «*In iter Parisiense (...) sumpt(u) exp(ensa) f(ero)(...)*», on arriba a principis de novembre, si hem de fer cas de la primera despesa

---

¹⁹Les entrades al f. 125v. i les sortides al f. 126r.

²⁰Per a totes les despeses d'aquest any vg. f. 128r., i per a tots els ingressos f. 127v. del CR.

que anota en el CR: «*In sumptum uictus Parisiis ex III id(uum) Nouembr(is) exp(ensa) f(ero) (...)*». Com que s'ha de quedar a París, ja no necessita el cavall i el ven: «*Equiti Bergomati pro equo uendito (...) pretio acc(epta) ref(ero)(...)*».

Durant els dos anys que segueixen tenim una sèrie de despeses molt corrents i no gens específiques, mentre que els ingressos bàsicament es deuen a la munificència de Joannes Selva, tant l'any 1521: «*Joanni Seluae pro sacris factis (...) quaest(ori) acc(epta) ref(ero) (...)*», «*Ioanni Seluae (...) mun(eribus) acc(epta) ref(ero)(...)*» (f. 128v.), com el 1522: «*Ioanni Seluae pro sacris factis (...) [exp] <accepta> ref(ero) (...)*» (f. 129v.).

A partir de mitjans d'agost de 1523 rep uns ingressos de Joannes Serra: «*Ioanni Serrae pro uictu et domicilio mensium III et dimidium*», que anirà cobrant cada any fins dia vint de setembre de 1529²¹. Mai no indica la quantitat que cobra d'aquest J. Serra, probablement perquè aquest li proporcionava estatge a casa seva, ja que Pantagato tampoc no presenta factures de lloguer. Les despeses d'aquests anys es resumeixen bàsicament en queviures, llenya, llibres, barberia, roba i bugaderia.

Segons les vides de Rufus i Cozzando²², va finalitzar els seus estudis amb el doctorat en jurisprudència i teologia. En aquesta època parisenc establí contactes i amistat amb Guillaume Budé, Giulio-Cesare Scaligero, Francesco di Connato i també, com ell mateix ens diu, amb Henri Étienne: «*mi piace che Henrico Stephano si metta a stampar questo libro, ma mi piacerebbe piu in servizio suo (a cui io era grand'amico in Parigi, per che era da ben, e dotto, e diligente nel arte sua) che non havesse mai visto Ginevra (...)*»²³, i amb Paolo Emilio «*Io ho visto tre: il vostro conterraneo Paolo Emilio, il qual io ho conosciuto in Parigi, huomo dotto, grave, prudente e*

---

²¹CR ff. 130-ss.

²²Rufus, p. 543; Cozzando (1682), p. 22.

²³BL MS. Add 10270 f. 123 (09-07-58).

diligente, con grandissima copia di storici non istampati, e la maggior parte transalpini (...)»²⁴. En canvi, no conegué personalment Adrien Turnèbe, a diferència del que afirmen Rufus i Cozzando²⁵. Heus aquí com en parla a Onofrio Panvinio: «*Non so chi sia il Turnebo, ma le sue conietture non mi satisfanno punto salvo lo appellari in luoco di opponi, che così a me gia piacque*»²⁶.

Segons Cozzando, fou gràcies al contacte amb aquests estudiosos que Pantagato es dedicà a l'estudi del grec. A la mateixa Sorbona, on havia estudiat, fou professor de teologia²⁷. Tant Cozzando com també Rufus apunten que era un èmul de Giovanni Francesco Conti, conegut també per *Quinzamus*, un conciudadà seu que en aquells moments era el rector de la Universitat i que va arribar a ser el preceptor del rei Francesc I de França.

3. EL RETORN A ITÀLIA (1529)

3. 1. ¿Professor a La Sapienza?

Diu Cozzando que, quan el cardenal Antonio Monte Aretino, «*protettore*» de l'ordre dels Servites, s'assabentà de la vàlua de Pantagato, el cridà a Roma a les darreries del pontificat del papa Lleó X (anys 1520-21), data del tot impossible, perquè precisament l'any 1520 és quan se n'anà cap a París. Seguint amb l'exposició que fa aquest autor²⁸, quan assolí la tiara pontificia Clement VII (1523), honorà Pantagato concedint-li una càtedra a La Sapienza Romana.

---

²⁴BAM MS. D501inf f. 36 (07-05-58).

²⁵Rufus, p. 543; Cozzando (1682), p. 27.

²⁶BAM MS. D501inf f. 43 (04-06-58).

²⁷Rufus, p. 543: «*Magister mox declaratur & ubi olim discipulus ea fama Theologiam docuit, qua facilitate didicerat*»; Cozzando (1682), p. 24: «*Vinse, superò, e trionfò si gloriosamente di tutte quelle difficoltà, che fanno, & hanno fatto sudare i maggiori intelleti del mondo, che meritò, come il medesimo Rossi attesta, essere stimato degno di salire quella gran Cattedra d'onde sparsero li oracoli della Theologia i primi campioni della Scholastica*».

²⁸Cozzando (1682), p. 33.

Piermejus²⁹, emperò, situa l'estada de Pantagato a la universitat de Roma quan encara era Papa Lleó X: «*Romam veniens a Leone X Pontifice maximo in Sapientiae gymnasio publicus professor renuntiatus fuit, quo in munere tantam doctrinam una cum morum integritate ostendit*»³⁰.

Si tenim en compte que no anà a París fins l'any 1520 (com sabem ben cert pel mateix Pantagato), és gairebé impossible que finalitzàs tan aviat els estudis a la Sorbona. A l'Archivio di Stato di Roma hi ha un manuscrit que conté dates i esdeveniments diversos de La Sapienza, titulat *Archivio della Università di Roma*. El primer document que conté és de l'any 1348, però durant els primers dos segles la informació no és completa i és impossible trobar-hi res referent a la suposada estada de Pantagato. Tots els indicis apunten que l'arribada a Itàlia no va ser fins l'any 1529. Certament, en el CR no hi tenim cap referent geogràfic que permeti suposar un desplaçament entre l'any 1520, any de l'arribada a París, i l'any 1529, en què hi ha tota una sèrie de despeses que evidencien un viatge de retorn. En aquest any es produeix una sèrie de canvis en la vida del nostre humanista.

Els ff. 136v. i 137r. del CR, que són els que corresponen a l'any 1529, presenten dues parts ben diferenciades, separades visualment amb una línia horitzontal. La part superior d'ambdós folis detalla l'economia de Pantagato finançada per J. Serra, mentre que la part inferior desglossa entrades i sortides sota un nou patró: el cardenal Giovanni Salviati³¹. Remetem, doncs, el lector als dits folis, per bé que consideram oportú reproduir aquí la part de despeses de l'any 1529 sota el patronatge de Salviati, perquè a través d'aquestes despeses podem defensar que és en aquest moment quan abandona París:

---

²⁹ Piermejus, vol. III, p. 244; vol. IV, pp. 137-140.

³⁰ Piermejus, vol IV, p. 137.

³¹ El primer ingrés que trobam després de la ratlla horitzontal diu així: «*XI K(alendas) Octob(ris) Ioanni Saluiato Cardinali patri meo familias officio acc(epta) ref(ero) (...)*» (f. 136v.).

-«*In uestem et reliquum instrumentum uiatorium sumpt(u) exp(ensa) f(ero) (...) Parisiis (...)*».

-«*Ad inuisendam Alexiam sumpt(u) exp(ensa) f(ero) (...)*».

-«*In uestitum sumpt(u) exp(ensa) f(ero) (...) Lugduni (...)*».

-«*In mercedem pueri, tonstrinam, fullonem, mun(era) (...) sumpt(u) exp(ensa) f(ero) (...)*».

-«*In Homerum Florentiae impressum, Bononiae emptum (...) exp(ensa) f(ero)(...)*».

-«*Nuntiatae sorori (...) debitos remissos mun(era) exp(ensa) f(ero) (...)*».

-«*Antonio Rhodio Parisiis omnes libros mun(era) exp(ensa) f(ero)*».

-«*Antoniae Lugdunensi uestitum ac supellectilem (...)*».

Podem deduir que compra roba i altres objectes de viatge i abandona París entre setembre i octubre³²; visita Alèsia (avui Alise-Sainte Reine), segurament per conèixer l'escenari del setge de Cèsar, i després parteix cap a Lió, on es torna a comprar roba; segueix baixant cap a Itàlia i arriba a Bolonya, des d'on envia diners a la seva germana, o bé arriba fins a Brescia a veure la família. Finalment, Pantagato anota que va regalar tots els seus llibres a Antoni de Rodes.

Rufus no menciona l'estada a La Sapienza fins al final de l'obra, i amb aquests mots:

«Quorundam etiam commentarii in Gymnasio Romano ferunt iuventutem ab Octavio publice excultam, & per aliquot annos ibi professum, sed ut id receptum vulgo est, ita non mihi concessum Pontifice Leone X an Clemente VII operam praestiterit, in qua certe expetenda, vel ipsi etiam Pontifices multum laboris, nobilitas multum utilitatis, eo sollicitiores reponere, quo difficile erat eloquentia, & eruditione parem sufficere praemio vel delectu» (pp. 548-549).

Sembla, doncs, força segur que no va ser professor a La Sapienza.

---

³²La data aproximada ens la proporciona l'entrada que acabam d'oferir a la nota anterior. A més, cal dir que coincideix amb l'acabament d'un període lectiu a la universitat, cosa que confirma una vegada més la partida en aquest moment.

4. EL PATRONATGE DEL CARDENAL SALVIATI (1529-1553)

4. 1. Florència i altres indrets (1530-1536)

Giovanni Salviati era fill d'una germana del Papa Lleó X Medici i nét, doncs, de Lorenzo el Magnífic. El seu oncle matern li atorgà el bisbat de Ferrara i el féu cardenal, el mes de setembre de 1520. Abans, Salviati havia estat el bisbe de Fermo des de 1518. L'any 1526 fou enviat a Madrid per part del Papa Clement VII a negociar la llibertat de Francesc I de França, i també fou qui oficià la cerimònia de casament de Carles V amb Isabel de Portugal el dia 7 de febrer del mateix any.

L'any 1527 Giovanni Salviati apareix per primera vegada en el llibre financer de Pantagato. El dia trenta de desembre de l'any anterior el monjo en va rebre un present: «*III K(alendas) Ian(uarii) - Ioanni Saluiato Cardinali ulnas quinq(ue) panni atri Biturigensis* [i. e., tela de Bourges] *acc(eptas) ref(ero) (...)*» (CR f. 134v.), la qual cosa podria indicar que es varen conèixer a París en aquesta època.

Com hem vist a l'apartat anterior, el vint-i-u de setembre de 1529 (CR f. 136v.) Pantagato entra a formar part de la família d'aquest cardenal i, acte seguit, emprèn el retorn cap a Itàlia. Les vides de Rufus i Cozzando estan d'acord a afirmar que Pantagato, quan començà a dependre de Salviati, partí cap a Florència. Segons Cozzando³³ el cardenal Salviati li demanà d'abandonar les lliçons a la universitat de Roma (la *publica lectura*) i d'entrar al seu servei a Florència. Rufus³⁴ apunta també que el nostre monjo va passar a la família del cardenal gairebé a la seva arribada a Itàlia.

Pantagato arribà a Florència justament en un moment crític per a la nova república. Fent

---

³³Cozzando (1682), pp. 47 a 50.

³⁴Rufus, p. 544.

cas a la crònica de Rufus³⁵ -que també segueix punt per punt Cozzando³⁶-, Pantagato es trobà present en una negociació prou escabrosa en la qual els cardenals florentins G. Salviati i Niccolò Ridolfi intentaven que Alessandro de Medici, declarat *duca* i *capo* de la República Florentina deixàs la política. Aquest es mantingué en el poder des del 1530 fins el 1537; fins l'any 1534, Alessandro va comptar amb una mena de tutela exercida des de lluny pel Papa Clement VII, però la mort d'aquest va provocar reaccions més fortes per part de la facció antimedicea, en la qual també s'inscrivía el cardenal Hipòlit de Medici, que era cosí en segon grau d'Alessandro. Per tant, hauríem de situar aquest episodi cap als anys 1534-35. Pel que sembla, el nostre home no es va pronunciar ni a favor ni en contra d'Alessandro, cosa que li va valer també la seva indiferència.

Nosaltres, emperò, pel CR sabem que l'any 1530 Pantagato es trobava a Piacenza: «*IIII Non(as) Iul(ii) - Ioanni Saluiato Car(dina)li acc(epta) ref(ero) liberal(itate) (...) Placentiae (...)*» (f. 137v.), i que féu un viatge a Correggio: «*Tonsori, fulloni, in iter Corrigiense, strenis misericordiae (...) mut(uo) (...)*» (f. 138r.).

L'any 1531 sembla que Pantagato vivia a casa de Salviati: «*Ioanni Saluiato Car(dina)li uictum et domum acc(epta) ref(ero)*» (f. 138v.), així com també l'any següent. Tot i ser el bisbe de Ferrara, Salviati tenia casa a Florència, la qual cosa concordaria amb les vides de Rufus i Cozzando, a la vegada que permetria situar en aquest període els primers manejos polítics dels dos cardenals que ens transmeten aquests autors.

Un any més tard, el 1533, Pantagato segueix a casa de Salviati, però no ja a Florència, sinó que sembla ser que a Roma, on s'havia traslladat com a ambaixador: «*III Non(as) Ian(uarii) - Ioanni Saluiato Car(dina)li Romae legato lib(eralitate) acc(epta) ref(ero) (...) in Pontificis Max(imi) aedib(us) (...)*»; «*Eidem uictum et domum acc(epta) ref(ero)*» (CR f. 140v.). No obstant

---

³⁵Rufus, pp. 544-546.

³⁶Cozzando (1682), pp. 49-50.

això, hi ha una despesa en concepte d'un viatge aquest mateix any: «*In iter ad Aquamperulentem cum Episcopo Gambaria obuiam Margaritae Caroli Aug(usti) F(iliae) strenas misericord(iae) (...) exp(ensa) f(ero) (...)*» (f. 141r.). Tenim notícia aquí d'una ambaixada a l'encontre de Margarita de Parma (1522-1586), la que seria muller d'Alessandro de Mèdici per molt poc temps i després, en enviudar, d'Ottavio Farnese.

En el seguit d'anys que vénen, no tenim cap indici pel CR d'on es troba assentat el servita, però sí hi ha anotats alguns viatges per Itàlia.

El 1534 Pantagato paga l'estada del general dels Agustins i li subvenciona també el viatge de retorn: «*In sumptum hospitii Augustini Ducis dierum XXV Ioannae Caesenati exp(ensa) f(ero) (...)*», i seguidament «*Eidem pro reditus uiatico mun(eribus) exp(ensa) f(ero) (...)*» (f. 142r.).

L'any 1536 féu un viatge -o potser tres, atesa la dispersió dels llocs anotats-, com a acompanyant del seguici del cardenal Salviati: «*In uiaticum Valdense, Loretanum, Capenas in comitatu Car(dina)lis N HS exp(ensa) f(ero) (...)*» (CR f. 144r.).

4. 2. Ferrara (1537-1538)

Les vides no mencionen l'estada a Ferrara. No obstant això, tenim documents que permeten testimoniar-la durant gairebé un any, cosa no gens estranya, si tenim en compte que G. Salviati n'era el bisbe.

L'epígraf «*In viaticum itineris Ferrariensis extraordinario sumptu (...) exp(ensa) f(ero) (...)*» (CR f. 145r., any 1537) mostra que Pantagato parteix cap a allà. Aquest seria el *terminus ante quem* de la seva estada. A més d'això, i a partir de l'any 1538, comptam també amb testimonis de la seva correspondència, que, en aquest cas, corroboren el que acabam de dir.

El primer document epistologràfic cronològicament parlant és una carta publicada per

Ester Pastorello³⁷, datada a Ferrara el 23-06-38, en la qual Pantagato ens informa de les seves tasques diàries: de les 15 a les 19 hores es dedica a «*conferir i concilii greci co latini*» amb Messer Giorgio Greco, és a dir, amb Giorgio da Corinto; de les 20 a les 24 treballa amb «*Monsignore Reverendissimo Ravenna*», és a dir, el cardenal Benedetto Accolti, arquebisbe de Ravenna. E. Pastorello, en una nota, indica que B. Accolti té per secretari Ottavio Pantagato. Certament hem de dir que, encara que any rera any rebés la pensió de Salviati, com consta ininterrompudament en el CR fins a la mort del cardenal l'any 1553, les vides esmenten que també feia estades a la cort d'Accolti. Rufus afirma: «*Ante aliquot annos excessus Salviati, Epistola Petri Victorii ad familiares Ciceronis, Benedicto Accolto Cardinali Ferrariae Octavium addicit assignatque*»³⁸. Cozzando també hi diu el mateix al respecte: «*benche Pietro Vettori nell'oratione a famigliari di Cicerone riconosca & annoveri il P. Ottavio fra quelli che dimoravano in Corte & erano della famiglia del Cardinale Benedetto Accolto Aretino, essendo ancor' vivo il Cardinale Gio: Salviati*» (p. 78), així com més avall, en la mateixa pàgina: «*Egl'è anco probabile, che essendo il Cardinal Accolti, e per prudenza, e per buon'nome di lettere, soggetto molto raguardevole, curioso, e vago di vedere, e praticare il Padre Ottavio gli n'havesse per qualche tempo fatto copia in Corte il Cardinal Salviati*».

Hem de tenir en compte que B. Accolti morí l'any 1549, mentre que G. Salviati va abandonar aquest món l'any 1553; això elimina la possibilitat que Pantagato pertanyés a la família d'Accolti amb posterioritat a la mort de Salviati, i vol dir que Salviati devia permetre que Pantagato es relacionàs amb Accolti³⁹. De totes les maneres, no hi ha perquè pensar que

---

³⁷E. Pastorello (1960), pp.23-25, carta 300.

³⁸Rufus, pp. 547-548.

³⁹ Aquest cardenal apareix un únic cop, l'any 1541, al CR, i de manera indirecta: «*Michaeli, Medrano, Vincentio a pedib(us) Cardinalis Rauennae (...) exp(ensa) f(ero) (...)*» (CR f. 149r.). Sembla ser que Pantagato ha donat una paga a tres criats (*serui a pedibus*) d'Accolti.

Pantagato sigui a casa d'Accolti, sinó que seria més senzill suposar que el cardenal de Ravenna era un hoste de Salviati, ja que ens trobam a Ferrara.

La segona carta⁴⁰ adreçada a P. Manuzio datada el dia 3-10-38 a Ferrara, n'hi confirma la residència. Pantagato informa P. Manuzio que acaba d'arribar el cardenal a Ferrara i que es prepara per traslladar-se a Roma, cosa que comportarà també el seu trasllat. E. Pastorello identifica el cardenal, el nom del qual no es menciona a la carta, amb B. Accolti, però nosaltres creiem més lògic pensar que Pantagato es refereix a G. Salviati.

Tenim encara un tercer document epistologràfic inèdit⁴¹, enviat per Pantagato des de Ferrara a Messer Prospero Paceto el dia 26-07-39. En aquesta carta, el monjo comenta que el novembre anterior coincidí a Ferrara amb Jacopo Buonfadio. Per tant, amb la informació que aquí se'ns proporciona tenim el *terminus post quem* de l'estada en aquesta ciutat: encara no n'havia partit el mes de juliol de l'any 1539. Tanmateix no s'hi va estar permanentment, ja que l'any 1538 el llibre de comptes evidencia un viatge a Venècia: «*In iter Venetum uiaticum et medicum cruris (...) exp(ensa) f(ero) (...)*» (CR f. 146r.).

4. 3. Roma (1539-1548)

Després del període passat a Ferrara i el viatge a Venècia, sembla que el nostre home podria haver fet camí cap a Roma. Aquest any 1539 tenim la següent entrada: «*Petro Danesio mutua soluta exp(ensa) fero (...) Romae per Iosepum Cincium, atq(ue) liberius solutum, quam acceptum (...)*» (f. 147r.), en la qual apareix el lloc on es va fer aquesta restitució del préstec, és a dir, a Roma.

Durant una sèrie d'anys no tenim cap *viaticum* anotat al registre de comptes, ni tampoc

---

⁴⁰També publicada per E. Pastorello (1960), pp.25-26, carta 302.

⁴¹BL MS. Add.10270 ff. 146-147.

cap altre referent geogràfic que els esmentats, excepció feta de l'any 1543, en què es va celebrar una reunió de servites a Bolònia, a la qual va assistir Pantagato: «*Hospitib(us) Bononiensib(us) (...) exp(ensa) f(ero) (...)*», «*In sumptum mensae sodalicium Bononiae (...) exp(ensa) f(ero) (...)*» (f. 151r.).

El que sí que hi ha cada any són referències de manteniment d'un animal de transport, amb el qual es pot fer camí: 1539 «*In curaturam mulae (...) exp(ensa) f(ero) (...)*» (f. 147r.), 1540 «*In curaturam mulae exp(ensa) f(ero) (...)*» (f. 148r.), 1541 «*In curaturam mulae (...) exp(ensa) f(ero) (...)*» i «*In instrumentum mulae (...) exp(ensa) (...)*» (f. 149r.), 1542 «*Eidem [i. e. Joanni Saluiato] mulum Hispanum flauum instructum acc(eptum) ref(ero) (...)*» i «*In curaturam muli (...) exp(ensa) f(ero) (...)*» (ff. 149v. i 150r. respectivament), 1543 «*In curaturam mulae (...) exp(ensa) f(ero) (...)*» (f. 151r.), 1544 «*Eidem [i. e. Joanni Saluiati] mulam Hispanam spadicem instructam acc(eptam) ref(ero) (...)*» «*In curaturam mulae exp(ensa) f(ero) (...)*» (ff. 151v. i 152r.), 1545 «*In curaturam mulae (...) exp(ensa) f(ero)*» (f. 153r.), 1546 «*In mulae curaturam (...) exp(ensa) f(ero) (...)*» (f. 154r.), *et sic cetera* gairebé cada any.

L'any 1546 trobam la primera carta datada amb seguretat a Roma, que acaba dient a A. Masio⁴²: «*Dat(a) Romae XV Cal(endas) Feb(ruarii) MDXLVI*», cosa que testimonia una vegada més la residència a Roma. També d'aquest mateix any en tenim una altra adreçada a Piero Vettori⁴³, igualment datada a Roma: «*Da Roma il sesto di No(vembre) del XLVI*».

Dos anys més tard, el 1548, Pantagato fou un dels candidats a bibliotecari de la Biblioteca Vaticana, en morir-se A. Steuco el mes de març⁴⁴. El nostre monjo no va resultar elegit, però

---

⁴²BL MS. Harl 4935 ff. 15-16r..

⁴³Igualment de la BL MS. Add 10270 f. 93.

⁴⁴J. Bignami Odier, pp. 45 i 288: «*Furent candidats à la succession d'A. Steuco, en 1548, Fabio Vigili, évêque de Spolète, Giovanni Beroaldo, évêque de Telese, fra Ottavio Pantagato, Basilio Zanchi, Romolo Amaseo, Niccolò Maiorano et Ubaldino Bandinelli (DOREZ, Le registre, pp. 151-152)*».

aquest mateix any es converteix en l'abat d'una abadia siciliana.

4.4. Sicília: Santa Maria delle Giumare (1549-1551)

O. Pantagato va ser abat, des del 1548, de Santa Maria delle Giumare, a Sicília⁴⁵. Les vides lliguen l'obtenció d'aquesta abadia tan llunyana a les influències del duc de Florència, que des de 1537 era Cosimo de Medici. S'esperava que concedissin a Pantagato una prelatura a Roma, però Cosimo procurà que en fóra allunyat⁴⁶. I per això el cardenal Salviati, veient que la de Roma no li era oferta, es dedicà a procurar-li'n una en un altre indret. Quan es morí l'abat servita de Sicília, aquesta abadia fou atorgada a Pantagato. En paraules de Piermejus ⁴⁷, «*Joanni Cardinali Salviato fuit acceptissimus, ejusque officiis a Clemente VII Abbas Sanctae Mariae Yumariarum [sic] Mazariae in Sicilia constitutus fuit*». És evident, però, que hi ha una contradicció pel que fa a les dates. Clement VII va morir el 1534 i, per tant, fou Pau III (1534-1549) qui la hi concedí. En aquell temps l'illa de Sicília estava dividida en tres províncies, la més occidental de les quals, la de Palerm, comprenia, entre d'altres diòcesis, la de Mazzara.

Al CR el primer cop que roman enregistrat el cobrament d'ingressos fruit de l'abadia és dia 14 de juliol de 1548: «*Prid(ie) id(us) Iul(ii) - Eidem [i. e. Ioanni Saluiato] fructuum Abbatiae D(ominae) Mariae Iumariae Mazariensis dioeceseos in Sicilia trientem, id est, (...)*» (f. 155v.).

---

⁴⁵Vg. el CR, que des de l'any 1548 (f. 155v.) enregistra entrades procedents d'aquesta abadia.

⁴⁶Vg. al respecte la versió de Rufus: «*Sed non est hic mihi reticendum, extare quaedam acta, quae nullius quidem prolatae sententiae meminerint, verum quia noluit Salviato suadere, ut deposita hujus negotii provincia, sibi ac suis curis vacaret, non minus Alexandri quam etiam postmodum Cosmi, quem ex eadem constantia idem Cardinalis detrahere conabatur, indignationem incurrisse, eorumque fautorum odium provocasse, qui eo acrius insectantur, quo ministri fortunarum videri volunt, idque alieni animi vitio factum fuisse, ut disturbatus ab honoribus diu adversam sortem toleravit*» (pp. 546-547), i la de Cozzando (1682): «*Fugli assegnata l'Abbatia di S. Maria delle Giumare nel Regno di Sicilia. La finalità delli agenti in questo negotio era slontanare questo soggetto dalli occhi della Corte. Il merito suo non era punto volgare. Bisogna mascherar' la partenza con qualche colore, e pretesto. Si dà mano al lustro dell'Abbatia facendogli credere, che questa era la minima delle dignità, che gli donevan' tocchare nella Monarchia Ecclesiastica. S'avvide benissimo il Padre Ottavio di tutto, e penetrò le più minute, e nascote rote di questo ordigno*» (pp. 58-59).

⁴⁷Piermejus. vol IV, p. 138.

El monjo, emperò, no s'hi desplaça fins l'any següent, el 1549, tal com queda registrat en el CR: «*In adeundam possessionem sumptu exp(ensa) f(ero) (...)*» (f. 157r., 1549). Aquesta despesa la trobam cap al final de la llarga llista de l'any 1549; per tant, no és desassenyat pensar que va partir cap a l'actual Mazzara del Vallo més aviat a final d'any. A més, hem de tenir en compte també aquestes dues despeses, totes dues anteriors a la que acabam d'oferir, del mateix any: «*In expeditionem diplomatis bullati Abbatiae Iumariorum Mazarinae dioeceseos in Sicilia exp(ensa) f(ero) (...)*» i «*In impetrandum diploma adeundae possessionis abbatiae Iumarior(um) dioecesis Mazariensis in Sicilia exp(ensa) f(ero) (...)*», les quals indiquen uns tràmits burocràtics que precisen sempre un cert temps d'espera.

El nostre home amb aquest càrrec canvia de vida. En paraules de Rufus⁴⁸, «*Declaratus Abbas, non veste & amictu Religionis dehinc incessit, at concesso tunc more, Clericorum consuetudine usus, occasione novae Dignationis*». Segons Cozzando: «*Dicesi, che lasciasse l'habito da Frate, e vestito di Prete tenesse Casa, e servitù particolare. Intorno che io non sò, che affermar' di certo, trovando l'Auttoe di ciò in molte altre cose menzognero, come pure in questo particolare dimostro più á basso*»⁴⁹. El motiu que dona per no creure's l'abandó de l'hàbit és que sempre anomenaren Pantagato «*Padre o Frate Servita*» (p. 62). La versió de V. Peroni⁵⁰ és tal com segueix: «*Ricevuto tra famigliari del Cardinale Gio. Salviati nepote di Leon X ebbe per opera di esso una pingue Badia in Sicilia, ricevuta la quale ei non solo più non visse nel Chiostro, ma cambiò anchora l'abito religioso in quello di ecclesiastico secolare*». Allà va començar una nova vida, privat del tot de les converses erudites que tenien lloc abans a casa del cardenal Salviati, amb interlocutors com Gilio Gregorio Giraldo, Giovanni Baptista Pigna,

---

⁴⁸Rufus, p. 547.

⁴⁹Cozzando (1682), pp. 60-61.

⁵⁰V. Peroni, p. 27.

Vincenzo Madio, Antonio Agustín, Onofrio Panvinio, Gabriele Faerno, Lorenzo Gambara⁵¹.

La permanència a Sicília va ser breu, ja que l'any 1551 Pantagato emprèn el retorn cap a Roma, cosa que posa de manifest aquesta comissió que ha de pagar a la banca per transferir el seu capital de Sicília a Roma: «*Argentariis pro permutatione trientis ex Sicilia Romam exp(ensa) f(ero) (...)*» (f. 159r., 1551).

A part del càrrec d'abat, les vides fan referència a una temptativa fallida de convertir-se en cardenal. Rufus en parla al final de la vida, p. 552: «*Sub tempora Paulli Quarti summa prudentium judicia meruit, quibus Cardinalem futurum promittebant & fortasse Pontifex, voto & destinatione non alienus, unde aestimatio Urbis, rumor aulae*». Cozzando ho expressa també en les seves dues obres. En un indret afirma:

«*Attestava per fermo Gio. Francesco Morsone Theologo, Canonico & esaminatore, religioso d'ottime & innocenti virtù, che il P. Ottavio fu in predicamento di Cardinale sotto il Pontificato di Pio IV. Gio. Battista Rufo scrive, che fosse nell'istesso predicamento soto Paolo IV. Altri han detto sino soto Paolo III*»⁵²;

en un altre: «*Ne con minor affetto fu ben visto da Regnanti Pontefici (...), soto de quali fu due volte in predicamento di Cardinale, cioè sotto Paolo Terzo, e Pio Quarto*»⁵³.

---

⁵¹Rufus parla del tema, p. 547: «*Luxus, pompa, ostentatio superflua aberant, oblectamentum & deliciae, vel lectiones, vel amicorum congressus, ac in ipsa praesertim Cardinalis domo, contubernaes Lilius Gregorius Giralduus, Jo. Baptista Pigna, Madius &, dum Florentiae moraretur, Petrus Victorius, quibus cum disputationes linguae Latinae & Graecae, disquisitiones philosophicae, poëticae, dissertationes humanarum divinarumque rerum in medium proponeantur*», així com també Cozzando (1682), pp. 64-65: «*Trasisse la partenza del Padre Ottavio à piu d'uno il cuore [...] sommamente dispiacque à quella dotta e nobil corona de letterati, che in Corte del Cardinale Salviati coltivava assieme col P. Ottavio il giardino delle piu alte e pellegrine cognitioni & eruditioni, come furono Lilio Gregorio Giraldo, Gio. Battista Pigna, Vincenzo Maggio & altri che pendevano, come i sensi dall'anima, dalla bocca e dal giudizio del P. Ottavio. Che diremo di Antonio Agostini, Honofrio Panvino, Gabriel Faerno, Lorenzo Gambara e tant'altri dottissimi soggetti che l'amavano con affetti di partiale e leal divitione? [...] Godè pacificamente alcuni anni i frutti della quiete e dell'otio virtuoso, sommamente da lui un'pezzo fa sospirato, nella ritiratezza della sua Abbatia, lontano da strepiti e da negotii più gravi che tall'hora in Roma incatenavano la sua liberta. Era sovente visitato dalli amici con lettere, ch'egli stimava il condimento del suo viver'beato*».

⁵²Cozzando (1682), p. 130.

⁵³Cozzando (1694), p. 180.

4. 5. Els problemes per mantenir les rendes de l'abadia

Encara que cada any Pantagato acusa haver rebut uns ingressos de l'abadia de Sicília⁵⁴ ininterrompudament des de 1548 a 1561, sabem que va tenir problemes més d'una vegada per mantenir-la. Parla del cas a Jean Matal en una carta reproduïda per Cozzando⁵⁵ amb data 1-02-59. També en una carta a Piero Vettori⁵⁶ trobam escrit «*se Sicilia non mi fallisce*». Podem posar això en relació amb aquesta despesa del mateix any: «*Reb(us) forensib(us) exp(ensa) f(ero) (...)*» (f. 167r.). Els problemes que podia tenir en aquesta ocasió, hem d'excloure que fossin deguts a la butlla del Papa Pau IV *Contra non residentes*, ja que per una carta d'A. Agustín a O. Panvinio⁵⁷ ens assabentam que Pantagato no n'era afectat: «*La bolla contra apostatas publicata non toca a padre Ottavio, perche è cum dispensatione legitima beneficiato*».

Molt abans de tot això Pantagato ja havia pledejat per seguir conservant l'abadia, cosa que sabem únicament pel CR. Hi ha dos anys crítics, 1552 i 1554. Vegem-ne la informació que va detallar ell mateix: «*Liti de iure Abbatiae exp(ensa) f(ero) (...)*» (f. 160r., 1552) i «*In litem recuperatoriam exp(ensa) f(ero) (...)*» (f. 162r., 1554).

La carta a Jean Matal és la que ens informa més a fons del problema. En reproduïrem aquí uns fragments que ens permetran formular la nostra hipòtesi. Pantagato comença la carta lloant la rapidesa dels correus entre el llunyà Matal «*ab ultimis Belgis*» i ell. A continuació explica la

---

⁵⁴Des de 1548 fins 1561, any en què s'acaba el CR, així ho trobam especificat: fins l'any 1553, Pantagato rep de l'abadia el que li dona el cardenal Salviati. L'any 1548 a la llista d'entrades hi ha «*Prid(ie) Id(us) Iul(ii) - Eidem [i. e. Ioanni Saluiato] fructuum Abbatiae D(ominae) Mariae Iumariae Mazariensis dioeceseos in Sicilia, trientem, id est (...)*» (f. 155v.). El 1549 trobam «*Eidem [i. e. Ioanni Saluiato] de fructib(us) Siculis Abbatiae Iumariae Mazariensis bessem acceptum refero (...). XVI Cal(endas) Maii (...)*» (f. 156v.), *et sic cetera* fins a la mort de Salviati. És a dir, en qualitat de patró, és el cardenal qui rep els ingressos de l'abadia, una part dels quals entrega després al monjo.

⁵⁵Cozzando (1682), pp. 70-73; l'autor diu que ja ha estat publicada anteriorment «*in Venetia da Domenico, e Gio: Battista fratelli Guerrei l'anno 1568, e dopo in Colonia Agripina per Gio: Gimnico l'anno 1586*».

⁵⁶BL MS. Add. 10270 ff. 129-130 (28-01-59).

⁵⁷Citada per J. Carbonell (1991), p. 273.

sort que ha tingut de poder-li enviar un cert document, utilíssim perquè Matal pogués defensar la seva causa: *«litteras ad te meas, in quas omnia causae armamenta atque instrumenta quae desideras, coniecta erant»*. Matal s'ocupà que fos elaborat un document reial per ajudar Ottavio: *«Curasti enim nihilominus literas Regias, quae aduersarii cursum non modo sustinerent, sed etiam retro flecterent, quibus in pristinum statum res mea restitueretur, primo quoque tempore conficiendas»*. Segons sembla, l'oponent de Pantagato és un tal Arnedo: *«Ne uero ius meum Arnedique iniuriam ignores, scito annum iam CXXV agi, quo Eugenius IV hoc sacerdotium, D(ominae) Mariae Inmariorum [sic] Mazariensis dioecesis Abbatiae Gancii ueteris, tanquam ab omni iure regio liberum attribuerit»*. Aquest fragment és la clau de tota la carta. Entenem que el Papa Eugeni IV (1431-1447) va deslliurar l'abadia de Pantagato de tot dret reial l'any 1434 i, per tant, el problema que pugui tenir Pantagato per mantenir-se com a abat potser es degui al fet que s'ignori que l'abadia no depèn de la reialesa. Seguidament, insisteix en la mateixa idea i després parla d'un procés anterior: *«Ipse Arnedus locuples iuris huius mei testis est, qui (...), nunquam ullo iure Regio in iudicium adducto, iudices docere potuit, quo minus mihi per suam calumniam spoliato restitueretur, possessioque sibi daretur. Huius iudicii tabulae Panormi apud Procuratorem meum asseruantur»*. Arnedo és qui ha anat posant entrebancs al monjo, amb la intenció d'obtenir quelcom per compensació. Finalment, Pantagato es despedeix confiant que Matal aconseguixi ajudar-lo: *«Spero, te praesertim in causam incumbente, Regis sententia me propediem ab hac molestia liberum fore»*.

Per a aquest assumpte Pantagato ja comptava amb l'ajut que oportunament li podia brindar A. Agustín, el qual havia d'anar a Sicília com a visitador reial, abans que aquest ho sabés. Diu a O. Panvinio: *«Io fu il primo a saper l'ordine di S(ua) M(aiestà) che Mons(ignore) andasse a Sicilia, per lettere da la Corte di M(esser) Mettello, per che la cosa tocca molto a me»* (01-04-

5. ROMA: L'ESTABLIMENT DEFINITIU

5. 1. A casa del cardenal Salviati (1551-1553)

Cozzando aporta com a testimoni que vivia a Roma dues cartes de Paolo Manuzio dirigides a Pantagato a Roma, una el sis de gener de 1554 i una altra del 15 de gener del mateix any. El mateix autor apunta que, en aquest moment, com que el cardenal Salviati ja era mort (va morir l'any 1553), el nostre home vivia a casa del cardenal Farnese⁵⁹, tot i que Pantagato vivia certament a casa de Vincenzo de Nobili, com veurem més endavant.

A més de l'epígraf del CR de l'any 1551 que evidencia la tornada a Roma, podem donar proves que l'any 1552 Pantagato ja hi vivia, ja que existeix una carta publicada per E. Pastorello⁶⁰, del mes de juliol de 1552 tramesa a P. Manuzio des d'allà.

Aquest mateix any 1552 G. Salviati compra el que es convertirà en el Palau Salviati de Roma, on molt probablement residiria el monjo servita⁶¹.

5. 2. A casa de Vincenzo de Nobili (1554-1555)

El cardenal G. Salviati mor el 28 d'octubre de 1553. El seu germà Bernardo es fa càrrec

⁵⁸BAM MS. D 501 inf ff. 76-77r.

⁵⁹Cozzando (1682), p. 80: «L'accolse gratiosamente in Corte il Cardinal Farnese, & lo trattenne con tutte quelle maggiori dimostrazioni, che sono il condimento d'un hospitalità veramente cortese. Ma egl'era hormai tempo per lui di prender' terra, e riposarsi»; p. 81: «Supplicò sua Eminenza, che lo volesse dispensare dal suo servizio gia che l'età lo rendeva inutile, & infruttuoso»; p. 83: «Condescese gratiosamente il Cardinale alle sodisfattioni del Padre Ottavio, e gratiullo di quanto ei ne lo seppe ricercare, benche mal volentieri lo vedesse partire, perche (oltre molti altri rispetti) l'osservava, come tramontana della sua coscienza. Ma tanto giusti erano i motivi, che non più. Si portò dunque in S. Maria in via il P. Ottavio, di cui tanto si compiacque, che se non molto di raro fu visto uscirne».

⁶⁰E. Pastorello (1960), pp. 49-51, carta 491.

⁶¹G. Carpaneto, p. 461, s. v. Palazzo Salviati: «Il palazzo ha l'ingresso ai nn. 82-83 di via della Lungara (Rione XIII, Trastevere) ed è sorto sull'area in cui era una casa con vigna di Orazio Farnese che cedette il tutto al cardinale Giovanni Salviati nel 1552».

de la situació, rep el Palau Salviati en herència⁶² i paga la soldada a Pantagato: «*Bernardo Saluiato Episcopo S(ancti) Papuli et Priori Romae acc(epta) ref(ero) sumptum uictus dier(um) XXIV postremor(um) totius anni et XIII priorum insequen(tis) (...)*», «*Eidem acc(eptos) ref(ero) panni monachini palmos XVIII, III Cal(endas) Ian(uarias) (...)*», que són les dues últimes entrades de l'any 1553 (f. 160v.). L'herència que correspon a Pantagato no li serà pagada fins el 1555: «*Bernardo Saluiato Priori Romae et Episcopo S(ancti) Papuli acc(epta) ref(ero) (...) iure legati Cardinalis, quor(um) pars fuit superior pannus monachinus (...); altera (...), relati mihi acc(epta) ab eo Georgii Quielli mut(uo) nomine; tertia praesens pecunia numerata (...) Cal(endas) Apr(ilis) LV (...)*» (f. 162v.).

De la mateixa manera que abans era Salviati qui li proporcionava estatge i menjar, ara canvia de protector i d'això se n'ocupa Vincenzo de Nobili. Així enceta la llista d'entrades del 1554: «*Vincentio Nobili acc(epta) ref(ero) uictum meum et duor(um) pueror(um), panis, uini, candelar(um) et lignor(um), uictum mularae, ex idib(us) Ianuar(ii)*» (f. 161v.). Tenim, doncs, la data exacta en què entrà en aquesta casa, així com també la data de sortida. En aquest cas, a més, la tenim confirmada més d'una ocasió per la seva correspondència. A P. Vettori li féu saber que havia canviat de residència: «*Vuo che V(ostra) S(ignoria) sapia come al principio d'Agosto parti da la Casa de Nobili, non da l'amor e gratia loro, oferendomisi una honesta e necessaria occasione*» (13-02-57)⁶³. També a O. Panvinio, encara que molt després, li'n parla: «*A li IX di Agosto LVI io parti da Nobili col corpo ma non con l'animo [...] e con molto dispiacer di tutta la casa, come da cuore mi mostrarno*»⁶⁴; continua la carta dient: «*Così cominciai a sopra scrivere le lettere hoggi otto, in Casa del S(ignore) Ambasciatore Cesario, e così lo farò pel*

---

⁶²G. Carpaneto, p. 462.

⁶³BL MS. Add 10270 ff. 115-116.

⁶⁴BAM MS. D501inf, f. 27.

futuro, quando occurrerà» (05-03-58).

El CR també ho ratifica: «*Vincentio Nobili acc(epta) ref(ero) a K(alendis) Ian(uarii) ad VI id(us) Aug(usti) exactas (...)*» (f. 163v., 1556).

De tota manera, si no hagués estat pel seu precari estat de salut, potser hauria acabat els seus dies a Anglaterra, ja que quan mor Salviati és el moment que Reginald Pole retorna a la seva illa. Inicialment, Pantagato prengué a males el fet que el cardenal anglès partís sense convidar-lo a partir amb ell, cosa que comentà a A. Masio, el qual, per haver parlat personalment amb aquell, li dóna els motius veritables pels quals no li féu l'oferiment: «*(...) ille Urbe aberat atque ad penitus toto diuisos orbe Britannos -ut ait ille- properabat existimabatque, si uel unico uerbo te acciret, nihil te cunctaturum esse quin aduolares; quod quom pro corporis tui habitu periculosum tibi fore putaret, maluit seipsum tui desiderio affligere, quam te tam longis itineribus conficere»* (25-02-1554)⁶⁵.

5. 3. Casa particular (1556-1558)

A partir d'aquest moment, és a dir, agost de 1556, ja no tornam a trobar cap referència a cap patró en el CR. No hi ha res que ens permeti deduir per què se'n va anar de casa de V. de Nobili, on es trobava tan bé, ni que ens pugui ajudar a saber on va estar exactament des de l'agost de 1556 fins dos anys més tard, moment en què ingressa a Santa Maria in Via, tot i que ell mateix afirma a O. Panvinio que viu en una casa particular: «*Non soprascrivete piu in Corte del Car(dina)le de Nobili, sapendo che sono dicinove mesi che io mi ratirai al servitio di me stesso dopo quello di Dio e di ogni prossimo. Soprascrivete dunque nel palazzo del reverendissimo Bellaio, per che hora lo tiene»* (19-02-58)⁶⁶. Recordem que Cozzando fa esment d'un oferiment

---

⁶⁵BSM MS. CLM 23736, ff. 185v.-188r.

⁶⁶BAM MS. D501inf ff. 25-26.

del cardenal Farnese, però en el CR això no apareix reflectit. Segons es desprèn dels fragments de les cartes a O. Panvinio que hem ofert a la pàgina anterior, va viure en una casa particular almenys fins al febrer de 1558, ja que, quan afirma «*Così cominciài a sopra scrivere le lettere hoggi otto, in Casa del Signore) Ambasciatore Cesario, e così lo farò pel futuro, quando occorrerà*», potser hem d'interpretar que viu a casa de l'ambaixador de Felip II, amb la prevenció que només sigui l'adreça des d'on remet i on rep el correu.

Per les paraules d'A. Masio en una carta adreçada al nostre monjo, cal entendre que Pantagato depèn d'algú, però és estrany no veure-ho gens reflectit en el CR: «*Nam quod animo in dies conualescis gaudeo, quod nouam seruitutem doleo, quanquam tu scribas nondum te poenitere (...)*» (09-06-1554)⁶⁷. Curiosament, al CR no hi ha cap despesa de lloguer, però sí de queviures: «*Ex ante diem V iduum Augusti in mensam exp(ensa) f(ero) et in focos et in lumina (...)*» (f. 164r., 1556), «*Mensae exp(ensa) f(ero) (...)*» (f. 165r., 1557). Fins l'any 1561 continua havent-hi anotades les despeses de menjar, tot i que sabem que Pantagato vivia al Convent de Santa Maria in Via.

5. 4. Santa Maria in Via (1558-1567)

En la versió de Rufus, quan el papa Pau IV promulgà la butlla *Contra non residentes* (1558), Pantagato entrà al convent de Santa Maria in Via, a Roma, i es diu que rarament en sortia. Segons el testimoni de la correspondència d'Antonio Agustín que hem aportat *supra*, no li va afectar aquesta butlla, tot i que vivia lluny de Sicília i fora del convent en el moment de la seva promulgació⁶⁸; per tant, degué prendre com a residència el Convent de Santa Maria in Via per

---

⁶⁷BSM MS. CLM 23736, ff. 191-193r.

⁶⁸Rufus, p. 548: «*Edicente enim Paulo Quarto Pontifice ne amplius vagi et divisi agerent, qui legibus & institutis initiati tenerentur, dicto parens, dimissa statim libertate, sepsit se claustro S. Mariae in Via, eoque secessu adeo delectatus, numquam satiatus, ut raro inde pedem extraxerit*».

precaució, com ell mateix afirma en la seva correspondència. En una carta inèdita a Onofrio Panvinio l'informa, sense fer més comentaris que aquests, sobre la butlla: «*A li III di questo dopo desinare fu publicata quella tanto famigerata bolla, la quale priva di beneficii, pensioni e gradi e licenza di vivere fuora de chiostri tutti que religiosi professi pura e liberamente, li quali non hanno sentenza declaratoria, seruatis quae de iure seruari debentur, overo non sono legitimamente dispensati, con altre censure e pene agrissime*» (13-08-58)⁶⁹. Unes setmanes més tard en torna a parlar amb el mateix: «*La bolla fece poca alteratione, ma a li XXIII si fece una executione tant'efficace che cento altre non starebbon al pari. Io per non contrastar a commandamenti de miei maggiori, venni al luoco nostro, dove mi stò in quella quiete che Dio mi dona*» (03-09-58)⁷⁰. Per aquestes afirmacions podem deduir que a finals d'agost prengué com a residència el convent de Santa Maria in Via i, per tant, això també vol dir que abans no hi vivia. Sabem que també havia abandonat l'hàbit de l'orde i que portava l'hàbit d'eclesiàstic secular, i que vivia com un particular, segons explica V. Peroni⁷¹ «*[...] ma avendo il Pontefice Paolo IV comandato a tutti i Religiosi, che in tal modo viveano, di ripigliare l'abito dell'ordine loro, il Pantagato ubbedì nel 1559*». La data no és del tot certa si tenim en compte els fragments de cartes que acabam de presentar, que inequívocament col·loquen Pantagato al convent des de finals d'estiu del 1558.

La primera menció que fa explícitament de Santa Maria in Via, on romandrà ja fins a la mort, és l'any 1558, en datar una carta: «*Da Roma in S(anta) Maria in Via, a li XVII di Settemb(re) LVIII*»⁷²; torna a mencionar el convent en una altra carta, comentant a Panvinio que

---

⁶⁹BAM MS. D501inf f. 56.

⁷⁰BAM MS. D501inf f. 57.

⁷¹V. Peroni, p. 27.

⁷²BAM MS. D501inf ff. 58-59.

allà hi té sis inscripcions: «*Ne ho qui in S(anta) Maria da sei, le quali vi manderò in Venetia*»⁷³, i encara una altra volta, parlant del mateix: «*Homme alchun altre poche di questo luoco di S(anta) Maria in Via*»⁷⁴.

6. LA SEVA MORT

Va morir el dia dinou de desembre de l'any 1567, al mateix convent de Santa Maria in Via, on està enterrat. Segons Cozzando patí unes febres en els darrers moments de la seva vida⁷⁵. Qui va transmetre als seus amics intel·lectuals la notícia de la seva mort fou Latino Latinio, que assistí Pantagato els últims mesos de la seva vida i li féu de secretari. En una carta a Andrea Masio (escrita el 09-10-67) així ho dóna entenent el mateix Masio, en una anotació marginal: «*hanc epistolam nomine Octavii scripsit Lat(inus) Latinus pr(idie) 12 Decembr(is), resp(onsi) die 13 eiusd(em)*»⁷⁶. A més, Pantagato manifesta expressament la seva immobilitat: «*Me quidem, qui moveri non possum sine pueri auxilio cuique non desunt qui sponte hoc officium praestent, tui tamen subiit memoria*»⁷⁷. Tenim una carta del mateix Latino Latinio a Antonio Agustín⁷⁸ en què li comunica la mort del servita:

«Octavius P(ater) XIII Cal(endas) hora noctis secunda eodem morbo extinctus creditur, cuius vi iam ante quinquenium dextrum totius corporis latus resolutum erat et sensum et motum amiserat. Decubuit ille quidem biduo non sine febricula ex veh<e>m<e>nti stomachi dolore contracta sed nihil minus tamen quam mortem adeo celerem in corpore

---

⁷³BAM MS. D501 inf ff. 66-67 (01-02-59).

⁷⁴BAM MS. D501 inf f. 71 (25-02-59).

⁷⁵Cozzando (1682), p. 121: «*Fu affalito da una lenta febbre*».

⁷⁶M. Lossen, *Briefe von Andreas Masius und seinen Freunden 1538-1573*, Leipzig, 1886, pp. 395-396, carta 282.

⁷⁷*Ibidem*.

⁷⁸Publicada íntegrament per primer cop per J. Carbonell (1997), pp. 159-160.

valido viribusque etiam tum firmis metuerunt medici; quorum operam opemque ut implorandam adhibendamque omnino cum graviter aegrotamus, recte ut opinor, semper existimavi, ita vanissimos eos esse mihi persuasi, qui illorum praedictionibus facile permoverentur».

Tot seguit, L. Latinio es confessa autor de l'epitafi que es col·locà en memòria de Pantagato, si bé el que li escriu a A. Agustín no és ben bé el que trobam al Convent de Santa Maria in Via, que encara és propietat dels Servites, i on es pot veure actualment la làpida funerària d'Octavio Pantagato, en la paret d'un cantó del claustre. Diu així:

D · O · M ·
F · OCTAVIO · PACATO · BRIXIENSI
SODALITATIS · SERVOR · OBS · SODALI
VIRO · ANTIQVAE · PROBITATIS
TANTIQ · ERGA · OMNES · OFFICII
VT · VNVS · IN · VRBE
PATRIS · COGNOMINE · COLERETUR
AVGVSTINVS · ET · IO · ANT · RICCIARDI
HEREDES · EX · TEST ·
AVVNCVLO · BENEMERENTI
P
VIX · AN · LXXIII · M · III · D · XX
OBIIT · AN · SAL · MDLXVII
XIII · CAL · IAN⁷⁹

---

⁷⁹Podem trobar transcripcions de l'epitafi en una carta de L. Latinio a A. Agustín (cf. J. Carbonell (1997), pp.159-160), al MS. Est. Lat. 135, que conté una col·lecció epigràfica, i també V. Forcella (1884) p. 358.

Segons sembla, hi ha un problema de datació a la làpida, perquè l'any posat és l'any en curs i s'hauria d'haver posat el següent (1568), però no pot ser de cap manera que morís l'any 1566 -com hauríem de creure per aquesta inscripció- perquè tenim dues cartes seves escrites l'any 67, una del 6-08-67 a Fulvio Orsini⁸⁰, i l'altra a Masio, de la qual hem parlat abans. A part d'això, Piermejus⁸¹ aporta el testimoni del registre de matrimonis i defuncions de Santa Maria in Via: «*In Lib(ro) defunct(ionum) et matrim(oniorum) ecclesiae S(anctae) Mariae in Via, qui incipit ab an(no) 1562 et 63 fol(ia) 7 a tergo ita scribitur: Alli 20 Decembre 1567 (sic) fu sepolto il R(everen)do P(ad)re M(aest)ro Ottavio da Brescia in chiesa nostra*». El problema de datació de la làpida no és tal, si tenim en compte les paraules d'A. Agustín en una carta de resposta a L. Latinio, precisament sobre un cas semblant:

«*Quaeris, eiusne, qui die XVIII Decem(bris) MDLXVI mortuus est inscribendum sepulchro sit, XV Kal(endas) Ian(uarias) MDLXVII an XV Kal (endas) Ian(uarias) MDLXVI, quod in usu et more positum esse affirmas. Quid moveat eos, qui aliter scribunt, quam in usu sit, existimo esse, quod illis verbis, XV Kal(endas) Ian(uarias) intelligimus quinctum decimum diem ante Kalendas Ianuarias, quae Kalendae futurae sunt anno MDLXVII. At qui usum vulgarem sequuntur, cogitant eum diem qui est quinctus decimus Kalendarum esse anni MDLXVI licet ipsae Kalendae Ianuariae sint anni MDLXVII*»⁸².

7. LA PERSONA

7. 1. La salut

El seu estat de salut és motiu de referències contínues tant en el CR com en el seu

---

⁸⁰BAV MS. Vat. Lat. 4104 f. 63 (original) i MS. Vat. Lat. 9067 f. 256 (còpia).

⁸¹Piermejus, vol. IV, p. 138, n. 2.

⁸²A. Agustín, *Opera omnia*, vol VII, p. 192.

epistolari i el dels seus amics. És evident, en efecte, que va ser una persona de salut delicada, especialment de cames. Els últims anys de la seva vida estava invàlid degut a la poagra, però ja l'any 1522 tenim notícia que pagà els honoraris a un metge per culpa d'una cama «*Medico procuris morbo curando (...) exp(ensa) f(ero) (...)*» (CR f. 130r.), així com també els anys 1538, 1541, 1546 i 1548⁸³. L'any 1529 va patir ronya (*scabies*), una malaltia de la pell provocada per un insecte de la família dels àcars, molt freqüent en casos d'higiene deficient o de contacte amb animals. Devia ser prou abundant, perquè en torna a patir una infestació el 1563, any no enregistrat ja al CR, com comenta a P. Vettori, per desaconsellar-li, ja que aquest la patia, els banys: «*Finissi i sessantanovi anni andai a bagni di Viterbo ne tornai molto peggio di prima*» (23-06-65)⁸⁴. A part d'això, tenim al CR unes quantes despeses més referents al metge o al farmacèutic, totalment inespecífiques.

A les seves cartes també esmenta sovint el seu estat de salut: «*et a cio mi ha servito il nuovo male del pie manco*» (5-06-55)⁸⁵; «*Il Signore (=ell mateix) giaceva a letto tormentato da la podagra*» (14-03-56)⁸⁶; «*Verne M(esser) Lorenzo (...) e truovò il S(ignore) non anchora uscito dal letto*» (28-03-56)⁸⁷; «*questo sperato e quasi certo bene è uscito da un grande mio e nuovo male de la podagra cominciata mi a li XVII di Marzo*» (22-05-57)⁸⁸; «*stommi molto assiduo in camera per uso mio, e per che la gamba hora lo mi commanda*» (5-03-58)⁸⁹; «*che hora è quasi*

---

⁸³CR ff. 146r., 149r., 154r. i 156r. respectivament.

⁸⁴BL MS. Add 10270 f. 151.

⁸⁵BAM MS. D501inf f. 1.

⁸⁶BL MS. Add 10270 f. 109.

⁸⁷BL MS. Add 10270 f. 111.

⁸⁸BAM MS. D501inf f. 4.

⁸⁹BAM MS. D501inf f. 27.

occorso di non risponder a la vostra di VI di questo, per non solo continuar la gravezza de la gamba, ma crescer anchora, e di piu aggiugnercisi una enfiagione de la man destra, non universale, ma in molti luoghi» (12-03-58)⁹⁰; «che gia XV giorni sono stato tormentato da un tetano mediocre certo» (28-01-59)⁹¹ -el tetano és una paràlisi espàstica o rígida-; «che gia diciotto giorni io son quasi privo del uso del pie de la gamba sana, col quale non camino senza molesto dolor al piano, per le scale m'imagino che tale sia di quelli, li quali sono tirati in alto da le funi» (23-03-59)⁹², es despedeix «Vostriss(imo) e grave de la gamba» (1-04-59)⁹³, quinze dies més tard «Io rido e la gamba piagne» (15-04-59)⁹⁴, li han donat una carta «la quale me ha ritruovato co la gamba molt'alterata» (10-06-59)⁹⁵ conta a P. Vettori, mentre que a O. Panvinio li fa aquest comentari: «La gamba mi fa poco piacere» el mateix dia (10-06-59)⁹⁶; la cama empitjora: «Io non ho anchor finiti di veder li luochi osservati da V(ostra) S(ignoria) ne l'ultime epistole Tulliane sue; tant'è stato l'impedimento de la gamba et altri mali dopo che io cominciai» (04-11-59)⁹⁷. Fins i tot fa broma de la cama: «La gamba fa il corso suo, e meloni il loro»⁹⁸. L'any 1562 la malaltia es tornà crònica: «Un colpo apopletico nel 1562 gli rendette immobile tutta la parte destra del corpo; ma ciò nonostante non cessò egli dall'occuparsi studiando e conversando coi dotti che andavano a ritrovarlo finchè un nuovo colpo il tolse di vita

---

⁹⁰BAM MS. D501 f. 28.

⁹¹BL MS. Add 10270 ff. 129-130.

⁹²BL MS. Add 10270 ff. 131-132.

⁹³BAM MS. D501inf ff. 76-77.

⁹⁴BAV MS. Vat. Lat. 6201 ff. 45-46 (original) i MS. Vat. Lat. 9067 ff. 262-263 (còpia).

⁹⁵BL MS. Add 10270 ff. 135-136.

⁹⁶BAM MS. D501inf f. 80.

⁹⁷BL MS. Add 10270 f. 139.

⁹⁸BAV MS. Vat. Lat. 4105, f. 342 (10-08-<62>).

in età d'anni 73 nel 1567»⁹⁹; en iguals termes en parla Latino Latinio, com hem vist *supra*¹⁰⁰.

Aquest mateix any 1562 també va patir l'erisipela: «*Io no gli promissi nulla, ne posseva, essendo a letto per un'erysipela, che tre di inanzi mi era cominciata*» escriu a Fulvio Orsini (21-08-62)¹⁰¹.

Fins i tot es va perdre l'oportunitat d'anar a Anglaterra, com a familiar del cardenal Reginald Pole, si feim cas de les paraules de Masio: «*ille Urbe aberat atque ad penitus toto diuisos orbe Britannos -ut ait ille- properabat existimabatque, si uel unico uerbo te acciret, nihil te cunctaturum esse quin aduolares; quod quum pro corporis tui habitum periculosum tibi fore putarem, maluit seipsum tui desiderio affligere, quam te tam longis itineribus conficere. Haec ego ex ejus ore accepi, quae tu, opinor, facile credes, conscius illius in te summae beneuolentiae, conscius animi semper sui similis atque perpetuo tenore constantissimi*»¹⁰².

7. 2. El caràcter

Era un home tímid, almenys pel que fa a la publicació d'obres, ja que cap de seva mai no va veure la llum. Com deia a O. Panvinio, «*Io son piu atto a dubitare che a risolvere*»¹⁰³, i també «*Spesso vi desidero per che quel che non scrivo io lo scrivereste voi e non si perderebbe per oblivione pruova alcuna*»¹⁰⁴.

També per la correspondència sabem que solia escriure les cartes en dissabte: «*io mi truovai occupatissimo nel arrivarmi sopra, per esser sabbato, giorno ordinario a scrivere*

---

⁹⁹V. Peroni, p. 27.

¹⁰⁰Vg. p. 32 d'aquest capítol.

¹⁰¹BAV MS. Vat. Lat. 4105 ff. 66-67 (original) i MS. Vat. Lat. 9067 f. 257 (còpia).

¹⁰²BSM MS. CLM 23736 ff. 185v.-188r. Ja hem esmentat aquest fragment anteriorment, en parlar de la mort de G. Salviati. Vg. p. 27 d'aquest capítol.

¹⁰³BAM MS. D 501 inf f. 19r.

¹⁰⁴BAM MS. D 501 inf ff. 9-10r.

Sembla haver estat una persona prou generosa, ja que en el llibret de comptes hi ha moltes despeses que corresponen a regals per aniversaris, naixement de fills dels seus amics, etc. A títol d'exemple en citarem uns quants: «*Clarae Totae cruciculam auream (...) mun(eribus) exp(ensa) f(ero) (...)*» (f. 128r., 1520), «*D(ominae) Pontiae Gallae in partus xenia exp(ensa) f(ero) (...)*» (f. 147r.), «*Ledae Detae munus puerperii exp(ensa) f(ero) (...)*» (f. 148r., 1540), «*Laviniae Bonaccursae catellam auream, munus nuptiale, (...); Iuniperae Felicinae Breviarium (...); Lucretiae et Asdrubali Medicis (...) mun(us) (...); strenis (...); misericordiae (...). Ad summam exp(ensa) f(ero) (...)*» (f. 152r., 1544), *et sic cetera*.

Anotam finalment una despesa sumptuària, prou definidora del caràcter del nostre personatge. L'any 1536 Pantagato celebrà un *convivium*, per fer servir la seva expressió, digne de figurar entre les seves despeses amb els següents convidats: «*In comiuium Ioanni Campensi, Gerardo Belgae (postea qui fuit imperatoris scriba), Iosepo Cincio medico, Pamphilo Strasoldo (qui postea Epidauri episcopus fuit), Paulo Mamutio (...) exp(ensa) f(ero) (...)*» (f. 144r.). Aquest epígraf ens ha alertat d'un fet que no es trasllueix en cap altre indret del CR. El llibre de comptes podria haver estat redactat no pas dia a dia, de forma successiva, ans amb posterioritat, a partir d'algun quadern de notes. En efecte, Pamphilo Strasoldo va ser bisbe d'Epidaure, seu episcopal de Dalmàcia, des del gener de 1544 fins l'any següent, en què morí, és a dir, vuit anys després del moment a què pertany la despesa anotada.

No obstant això, el CR continua essent el document més valuós de què hem disposat a l'hora de resseguir l'existència d'aquest humanista, de precisar desplaçaments, d'establir els seus mecenes, de certificar-li la possessió d'alguns llibres, etc.

---

¹⁰⁵BL MS. Add 10270 f. 144.

8. LA BIBLIOTECA DE L'HUMANISTA

Una persona com Pantagato, humanista àgraf, però oracle d'un cercle d'intel·lectuals, havia de tenir a l'abast nombrosos llibres. Refer la biblioteca dels humanistes esdevé normalment una tasca impossible, ja que els llibres passaven a mans d'altri a la seva mort i, en el millor dels casos, foren dispersats a causa de vendes posteriors o de llegats a diferents biblioteques⁹⁷. En el cas que ens ocupa, tant el CR com l'epistolari resulten documents preciosos, tot i que absolutament insuficients, per intentar aproximar-nos a la biblioteca de Pantagato. És per això que, a continuació, oferim el llistat de notícies que se'n poden extreure, amb un intent d'identificació el més concret possible.

8. 1. Els llibres al *Codex Rationum*

Gràcies al CR tenim força notícies de les entrades de llibres a la biblioteca de Pantagato, ja sigui com a fruit de compra o com a fruit de regals. D'entre aquests últims, oferim els regals tant rebuts com oferts, tot i que els llibres que comprava per regalar no els hem de computar, en principi, entre els de la seva biblioteca. Heus-ne aquí el llistat ordenat cronològicament:

-1520: «*Pro libris aliisq(ue) rebus Venetiis emptis (...)*» (f. 128r.).

-1521: «*Pro libris et scriptura (...) exp(ensa) f(ero) (...)*» (f. 129r.).

-1522: «*In libros et scripturam (...)*» (f. 130r.).

-1523: «*Pro libris (...) sumptu expensa fero (...)*» (f. 131r.).

-1524: «*Pro quinq(ue) commentariis Graecis in Aristotelem Logicum sumpt(u) exp(ensa) fero Alexandro Toto (...)*» (CR f. 132r.).

---

⁹⁷Cal tenir en compte que el que es considera el primer catàleg modern d'una biblioteca és el d'Antonio Agustín, publicat a les *Opera omnia*, vol. VII, pp. 31-161. Un estudi modelic per reconstruir una biblioteca d'un humanista continua essent el de P. de Nolhac, malgrat els anys passats des de la seva edició. Vg. també entre d'altres els d'A. V. Antonovics, A. de la Mare, D. Marcotte, M. Mayer i E. Mioni sobre les biblioteques de Domenico Capranica, Francesco Sasetti, Jean Calphurnius, Antonio Agustín i Marco Musuro respectivament.

- 1529: «*In Homerum Florentiae impressum, Bononiae emptum (...) exp(ensa) f(ero) (...)*» i «*Antonio Rhodio Parisiis omnes libros mun(era) exp(ensa) f(ero)*» (f. 137r.).
- 1531: «*Eidem [i. e. Ioanni Saluiato] acc(eptos) ref(ero) libros, Graecos Platonem, Testamentum Nouum, Ioannem Damascenum, Lexicum. Latinos Tulli Epis(ulas ad) fam(iliares), Caesaris Commentarios, Augustini Quaestiones, Origenis Homilias, Eusebii De demonstratione, Herodotum, Iamblychum, Raphaellem Volaterranum, Budaei De asse*» (f. 138v.).
- 1537: «*Iosepo Cincio Conopeum tritum, libros et uarii generis supellectilem mun(eribus) exp(ensa) f(ero)(...)*» i «*Francisco Villanouae Mantuano M(arcum) Catonem cum reliq(uis) auctorib(us) Aldinum mun(eribus) exp(ensa) f(ero) (...)*» (f. 145r.).
- 1539: «*In XV libros Graecos et V Latinos et scriptilem bibliopolis exp(ensa) f(ero) (...)*» (f. 147r.).
- 1542: «*Francisco Fundulo pro Dioscoride, Hesychio et quibusdam libris Latinis (...) exp(ensa) f(ero) (...)*» (f. 150r.).
- 1543: «*In Procopium (...) exp(ensa) f(ero)(...)*» (f. 151r.).
- 1547: «*In libros Graecos et Latinos (...) exp(ensa) f(ero) (...)*» i «*Alexandro Toto mun(eribus) exp(ensa) f(ero) pro Marliano et libello supplice (...)*» (f. 155r.).
- 1548: «*Alexandro Toto nomismata (...); tabulam iudicii; epigrammata Urbis (...) exp(ensa) f(ero) (...)*» (CR f. 156r.).
- 1549: «*Antonio Manutio pro Urbis epigramatib(us) non solutis (...) exp(ensa) f(ero) (...)*» (f. 157r.).
- 1551: «*Georgio Creti empt(a) acc(epta) ref(ero) arcam pellitam et gratam, Ioannem Stobaeum, Arrianum, Homerum, Euripidem, Chrysoloram*» (f. 158v.), i «*Andreae Masio mun(eribus) exp(ensa) Homerum et Euripidem (...)*» (f. 159r.).
- 1561: «*Latinio Latino acc(epta) mun(eribus) ref(ero) Tacitum, Io(annem) Damascenum et*

Nicolaum Gruchium», «*Paulo Mamutio acc(epta) mun(eribus) ref(ero) Io(annem) Chrysostomum in Paulum et Testamentum Nouum*» i «*Guido Lolgio acc(epta) mun(eribus) ref(ero) Testamentum Nouum, libellum quendam, thecam ferramentariam*» (f. 168v.) També «*Libris emptis exp(ensa) f(ero) (...)*» (f. 169r.).

És a dir, que, a part dels llibres l'autor dels quals no detalla, sabem que tenia les *Quaestiones* de Sant Agustí; cinc comentaris a la lògica d'Aristòtil; l'obra d'Arrià de Nicomèdia; *De Asse et partibus eius* de G. Budé que, d'entrada, podria ser l'edició de J. Bade de París, 1527; *Commentarii* de Cèsar; les *Epistulae ad Familiares* de Ciceró; l'obra de Crisoloras *Erotemata*, potser la reimpressió de 1540 de la de Venècia del 1517 a càrrec d'A. Manuzio; un diccionari grec (1531); el Dioscòrides en grec, del qual existia una edició del 1518 a càrrec de Fr. Asulanus, publicada per Aldo Manuzio a Venècia; les tragèdies d'Eurípides, potser es tracta de l'edició de Basilea publicada per J. Hervagius; d'Eusebi de Cesarea *De demonstratione evangelica*; l'obra de N. de Grouchy, *De comitiis Romanorum libri tres*, que per la data deu ser la publicada a Venècia, per F. Bindonum el 1559; una traducció d'Heròdot en llatí; d'Hesiqui potser tenia l'edició d'A. Francini publicada a Florència el 1520 pels hereus de F. Giunta; l'Homer imprès a Florència podria ser l'*editio princeps* del 1488; tenim també un altre Homer (1551); Joan Estobeu ; la *Theologia* de Joan Damascè (1531 i 1561); Joan Crisòstom *Interpretatio in omnes Pauli epistolas*, potser l'edició de H. Stephanus de París, 1507; Jàmblic *De mysteriis Aegyptiorum, etc.*, tal vegada l'edició d'Aldo Manuzio de Venècia, 1516; el llibre de Jacopo Mazochi, primer a publicar inscripcions; hi ha més d'un *Nou Testament*, a vegades sabem que és en grec i altres vegades, quan no ho concreta, suposam que és llatí; d'Orígens, les *Homilies*; de Plató no s'indica si alguns diàlegs o l'obra completa; Procopi de Cesarea; Rafaele Volaterrano, és a dir, R. Maffei, però no podem precisar si Pantagato es refereix a alguna obra seva com a historiador o com a editor de textos antics.

8. 2. Els llibres en la correspondència

Per la seva correspondència ens assabentam de més informació referent als llibres que tenia. Escriu a P. Manuzio: «*La S(ignoria) V(ostra) andando a Roma con commodità di condurci robe, ci conduca anchora una Bibia, et un Strabone greci per me*» (03-10-38)⁹⁸; l'Estrabó a què fa referència potser era l'edició de Venècia del 1516 del *De situ orbis*, a cura de B. Thyrreni, publicada per Aldo Manuzio. Al germà de Paolo, Manuzio Manuzio, també li encarrega una sèrie de llibres, entre els quals hi ha els dos encarregats en la carta anterior, que potser no va rebre: «*pregandola sia contenta mandarmi una Bibia greca, un Strabone greco, un Thucidide greco et un Xenophonte greco, un Atheneo greco et Julio Polluce et Stephano de Urbibus greci tutti de la stampa di M(esser) Aldo. Pausania, Herodiano grechi pur di quella et tutti slegati*», però tot seguit rectifica l'encàrrec, perquè els llibres eren cars: «*Sarà contenta di mandarmi in ogni modo questi cinque Strabone, Atheneo, Julio, Stephano, Pausania et farmene credenza fin poco da poi S(an) Giovanni. Li altri quattro mettrà da parte fin che le ne scriva una parola*» (20-05-39)⁹⁹.

Fa saber a Prospero Paceto: «*M(esser) Pier Vitt(orio) mi missi in mano la II Tusculana*» (26-07-39)¹⁰⁰, que devia ser la de l'edició de F. Asulanus, de Venècia, 1523.

Comenta també amb P. Vettori els llibres rebuts en diverses ocasions: «*Mi fu mandato dal Procacio il Lucretio con la lettera di V(ostra) S(ignoria)*» (06-11-46)¹⁰¹, «*Del Aeschylo forsi hoggi scriverò in Francia ad un Signor mio, che mi ha mandato quel poco di Anacreonte che*

---

⁹⁸E. Pastorello (1960), pp. 25-26, carta 302.

⁹⁹BAM MS. E 32inf. f. 69r.

¹⁰⁰BL MS. Add 10270 ff. 146-147.

¹⁰¹BL MS. Add 10270 f. 93.

si truova, stampato in Parigi da Henrico Stephano» (11-04-56)¹⁰², «Quella s'escusa col Car(dina)le de Nobili di quell'Aeschilo. Sono piu di quattro mesi che il S(ignore) Hieronymo da la Rovere ritornando di Francia me ne donò uno» (13-02-57)¹⁰³, «Credo di havere Maximo Tyrio fatto Latine»(09-07-58)¹⁰⁴, «Mi furono date le Epistole di M(arco) Tullio cerca mezzo novembre senza lettera niuna sua» (28-01-59)¹⁰⁵. L'edició de Lucreci és molt probablement la d'A. Navagero, publicada a Lió el 1540 i reimpressa l'any 1546. L'Anacreont d'Henry Étienne va sortir a la llum el 1554 i l'Èsquil a què es refereix Pantagato és l'edició que en féu P. Vettori "cum H. Stephani observationibus" publicat a París per aquest últim l'any de la carta, el 1557. L'edició de Màxim de Tiros potser sigui "Maximi Tyrii sermones, latine, interprete Cosmo Paccio, Romae apud Jacob. Mazochium" de 1517. Les cartes de Ciceró foren publicades per P. Vettori l'any 1540.

També menciona a Giovanni Battista Rasario, que va deixar a O. Magio Dionís d'Halicarnàs i Fabi Pictor, llibres de què segurament també disposava: «Nam cum a Magio nostro familiariter petissem, ut alicui suorum isthic daret negotium Graeca Dionysii Alicarnassei exemplaria inspiciendi, atque inde quod ad Q(uintum) Fabium Pictorem attineret, uerba describendi, tu non modo id communis officii genere diligenter curasti, sed...» (25-11-58)¹⁰⁶. L'editio princeps de les *Antiquitates Romanae* de Dionís d'Halicarnàs es remunta a l'any 1546, publicada a París per R. Étienne i probablement sigui aquesta la que tenia Pantagato.

P. Vettori li regala una edició de la qual s'ha ocupat de Terenci feta per un amic comú que

---

¹⁰²BL MS. Add 10270 f. 113.

¹⁰³BL MS. Add 10270 ff. 115-116r.

¹⁰⁴BL MS. Add 10270 f. 123.

¹⁰⁵BL MS. Add 10270 ff. 129-130.

¹⁰⁶Cozzando (1682), pp. 119-120.

morí el 1561, Gabriele Faerno: «*Io ricevei il primo di questo la humanissima lettera di V(ostra) S(ignoria) e'l Terentio Faernino*» (09-06-65)¹⁰⁷.

Totes les obres que hem citat podem dir amb una seguretat total que eren en poder seu, però la llista d'autors mencionats a les cartes és molt superior i comprèn molts d'altres autors l'obra dels quals no està inclosa com a possessió ni en el CR, ni en la correspondència, com ara Cassiodor, Dionís l'Exigu, Fest, Josep Flavi, Tit Livi, Plini el Vell, Plutarc, Suetoni, Varró, Virgili, etc., dels quals Pantagato, si no en devia tenir un exemplar propi, en tenia un a l'abast.

Fulvio Orsini tenia en la seva biblioteca aquests llibres, que havien estat del monjo: «*Il (i. e. F. Orsini) tenait d'Ottavio Bagatto (Pacato, Pantagathus), les quatre volumes du Pline de Venise (1536), avec ses corrections, et des variaie lectiones manuscrites, jointes à d'autres d'Antonio Agustin, sur Cicéron, Varron, Pline l'Ancien, César, etc.*»¹⁰⁸.

---

¹⁰⁷BL MS. Add 10270, ff. 149-150r.

¹⁰⁸P. de Nolhac, pp. 260-261. El manuscrit és l'actual MS. Vat. Lat. 3391, com indica també l'autor en la n. 1 de la p. 261.

LA CORRESPONDÈNCIA

D'OTTAVIO PANTAGATO

El recull de correspondència està format per un total de 134 cartes, pròpiament 133, ja que l'última és considerada espúria, 113 de les quals són inèdites. De les 21 restants, ja editades, tres les publicà P. Manuzio al segle XVI, dues més es troben a L. Cozzando (1682), altres dues aparegueren en una edició parisenca de cartes de Paolo Manuzio, quatre foren editades per M. Lossen el 1886, Pastorello en tragué a la llum cinc encara inèdites el 1960 -entre les quals hi ha la considerada falsa- i les cinc que manquen procedeixen de J. Carbonell (1991).

Aquesta edició que presentam vol ser tan conservadora com sigui possible amb el text original¹ mantenint fluctuacions com ara l'ús de *ss* versus *x* (per exemple, cohabitaven *maxime* - *massime*) o la coexistència de formes apostrofades i formes sense apòstrof (tant podem trobar *l'huomo* com *lhuomo* o *d'altronde* i *daltronde*, etc). No obstant això, hem normalitzat la puntuació i l'ús de les majúscules i minúscules i també hem col·locat amb lletra cursiva tots aquells mots, expressions o citacions fets en una llengua distinta de la que s'usa en el redactat de la carta, amb la intenció de facilitar-ne la lectura. La col·locació d'aparat crític ha estat necessària tan sols en aquelles cartes ja publicades o en els casos en els quals comptàvem amb l'original i una còpia; cal dir que, en conjunt, ambdós grups són una minoria. En la resta de casos hem afegit, suprimit o desenvolupat el text a través dels signes habituals per fer-ho: parèntesis angulars, claudàtors i parèntesis respectivament.

En el cas de l'ortografia de "u"- "v" i de "i"- "j" ens hem decidit per fer servir la distinció "u"- "v" només en els textos italians, atès que representen dos fonemes diferents,

---

¹Ens hem basat en les normes de J. M. Mestre (1997b), tot i que adaptant-les al nostre material.

mentre que en els textos llatins unsam només “u”, que és la grafia que apareix en els manuscrits (la majúscula corresponent és “V”). Per no crear incoherències, hem obrat de la mateixa manera si es tractava de fragments llatins en cartes italianes, així com en dues cartes llatines de les quals no conservam el manuscrit original, sinó tan sols l’edició de L. Cozzando de 1682. Pel que fa a la fluctuació “i”-“j”, usam només “i”, tant si té valor vocàlic com consonàntic, perquè, tot i que en els textos apareixen ambdues grafies, la distribució n’és arbitrària.

Pel que fa als accents en les cartes italianes, hem optat per mantenir-los en cas que hi fossin i no restituir-los en cas contrari, seguint amb la intenció de no trastocar, tant com es pugui, el text original. Hem d’advertir, però, que aquesta tria també té un inconvenient, que és el fet que pot passar que alguns monosíl·labs tenguin una accentuació diacrítica no homogènia al llarg del *corpus* de cartes, perquè a l’original això és segons el criteri del que escriu. Un exemple d’això seria el doblat è - e: Pantagato l’accentua quan és la forma del verb *esser* i prescindeix de l’accent si és conjunció copulativa, mentre que el seu secretari ho fa justament a l’inrevès.

Encara que majoritàriament es tracti de textos en italià, usarem els símbols de retocar el text segons els criteris habituals en filologia clàssica, per tal d’unificar criteris, o sia, el parèntesi ( ) per desenvolupar abreviatures, el parèntesi angular < > per restituir text i els claudàtors [ ] per assenyalar el text que s’ha d’ometre. Per eliminar confusions, no hem mantingut els parèntesis quan en el manuscrit hi eren, per evitar que el lector el confongués amb el desenvolupament d’un mot abreuiat o d’una sèrie d’ells i en el seu lloc hi hem col·locat guionets.

L’encapçalament de cada carta comença amb el número que nosaltres li assignam, sempre ordenades de manera cronològica -excepte l’última, que seria la número 9 en

comptes de 134 per cronologia, però que la consideram espúria-, l'emissor i el destinatari, la data i el manuscrit o manuscrits i la publicació, si s'escau, que la contenen. Si tan sols hi ha esmentat un manuscrit entendrem que és l'original autògraf; en cas que sigui de la mà del secretari, així es farà constar. Si hi ha dos manuscrits esmentats, el primer d'ells correspon a l'original, mentre que el segon és la referència de la còpia. En cas que només hi hagi esment d'una publicació cal suposar que l'original s'ha perdut.

En el text de les cartes apareixen uns números volats, precisament en els passatges en què se suggereix quelcom o es tracta un tema només de passada o bé es fa esment d'un personatge donant per suposat qui és, atesa la complicitat que s'estableix entre emissor i destinatari de la carta. Aquests superíndexs estan desenvolupats a l'apartat de comentari, al segon volum d'aquest treball.

Abreviatures usades a l'aparat crític

Loss: M. Lossen (1886)

Past: E. Pastorello (1960)

Ren: G. Renouard (1834)

V: MS BAV Vat. Lat. 9067

Pastorello (1960) pp. 23-25

Mag(nifi)ci S(ignori) miei S(ignori) Manutii. Se con scriver lettere si pagassero li obblighi con tali persone quali sono le S(ignorie) V(ostre), non mi leverei mai la penna da mano per uscirne presto presto ma quelle li mi hanno fissi cosi saldamente nel cuore, che non spero mai, per continuo pagare, di puoterne uscire. E'l peggio è che quella medesima memoria,
5 che sempre con sommo mio piacere le mi appresenta inanzi gli occhi, fa che al pari mi ricordi de la grandezza del obbligo mio, il quale non consiste in molta valuta, ben che radi se ne veggan hoggidi che faccian piu, ma in una incredibile familiarità amorevolissima et concorde di tutte trei, da le quali non so ben distinguere s'io sia stato piu honorato o accarezzato. Io per me men arrosso anchora et se fussi anchora di entrar in tal ballo, non
10 so s'io'l facessi. È un gran peso un grand'obbligo a chi sa ben calcolare. Una cosa m'aiuta a portarlo: che l'amore non le dee lasciar parere di haver fatto molto, ma Dio mi guardi che facciate più, ch'io cadrei sotto'l faste[llo].

M(esser) Paolo soavissimo, i hebbi due vostre il giorno de la Pentecoste co libri et co gli asciugatoii et pettini, in luoco de quali era'l dovere ch'io lasciassi costà altro pegno del
15 amor mio; quanto più tardi dunque starò a consegnarlo, tanto piu sarà il dovere che cresca come e fanciulli ne' corpi de le madri. Io non posso far nulla cerca la pratica Tulliana, tanto Mons(ignore) R(everendissi)mo Ravenna¹ mi fa star in cervello co la S(ignoria) R(everendissi)ma, del quale non mi posso staccare da le 20 in fin a le 24. Et da le 15 in 19 sono co M(esser) Giorgio Greco² a conferir i concilii greci co latini. Bisogna studiar quel
20 che leggo, ci è l'offitio, ci è il nostro Giorgio, il quale è tutto di V(ostra) S(ignoria), chi vuol

anch'egli qualche cosa. Di sorte che se il grandissimo caldo non mi togliesse per forza una parte del sonno, non potrei regger al cemento. Però iscusimi la S(ignoria) V(ostra) apo se et anche del mio cariss(imo) Bonfadio³, ch'io son certissimo m'havrebbe pietà se mi vedesse così stratiato contra l'usanza mia, non che mi domandasse castramentationi. Co M(esser) 5 Celio⁴ non ho lasciato sorte di gagliardo raccomandandar, che non habbia usato, ma non bisogna, tanta è la humanità di quel nobil gentilhuomo et amore verso lui. E esso non si manchi ne a la sua promessa, se non vuole, esser più inescusabile, che non son io. Dio gli dia quanta Barba et quanti beni ben desidera. Se M(esser) Mario⁵ non è anchora partito di costà ditegli da parte mia che non è possibile a credere quanto havesse caro Mons(ignore) 10 R(everendissi)mo Ravenna il suo raccomandarsi et che mi pare che si possa promettere di lui, quanto di qualunqu'altro, emmi commise s'io gli scriveva, ch'io di ciò lo ragguagliassi et vedessi nel andar suo a Brescia di farlo passar di qua. Se Dio lo mantiene in questo buon volere io mi congratulo a lui. A M(esser) Paolo Magnulo⁶ iscusimi la S(ignoria) V(ostra) che non è possibile in modo alcuno a scorrere la sua cosa, se Dio non mi leva tre quarti del 15 peso mio insolito, dal quale s'io posso scotere una volta il collo, vuo far il poltrone tre mesi di longo. Che fa il mio fratel maggiore M(anuzio) Manuzio⁷? Me ha egli dimenticato, straccalo io cosi forte al primo mio pregarlo, che gli sia fuggita la voglia di compiacermi ne le noci moscate et ne mastelletti crystallini? Basterebbe che havesse una occupation per finestra, come ha la S(ignoria) V(ostra) a non puoirmi compiacere in quello in che non ci 20 andrà se non puochi passi et manco parole, se vorrà esser quel gallant'huomo che soleva essere. Ditegli che ogni volta ch'io mi guardo nel specchio, io mi ricordo quanto debito ho fatto et farò con sua

---

7 lui: *Lei Past* || 19 *crystallini: cristallini Past*

S(ignoria). A M(esser) Antonio⁸ mio carissimo, dirà la S(ignoria) V(ostra) ch'io pe'l troppo caldo non ho anchora trovati li Ariosti et che, tosto chio'l possa, non mancherò. Pregolo se è uscito da quel suo bene incominciato negoziare co Zii, che cominci hora mai a negoziar per me et sa ben quel ch'io dico. Vi vuo far ridere, sta notte mi parve di esser arrivato a le
5 conclusioni et non sono anchora aggiunto a le premesse direbbe il Loico, io mi burlava. Il fatto è che la S(ignoria) V(ostra) mostri la sua prudenza per una volta et mi dia tostissimo occasione di congratularmi con essa Lei, come io spero. Conservatevi sani et mii, a quali prego il Creatore sia largo di tutte le sue gratie. In Ferrara la vigilia di S(an) Giovanni del 38. De le S(ignorie) V(ostre) semp(re) menor fratello F(rater) Ott(avio) Pant(agato).
Al mag(nifi)co M(esser) Paolo Manutio, giovine literatiss(imo) da fratell' oss(ervandissi)mo. Venetia, in Merzeria a la Libreria del'Ancora.

---

3 bene: ben *Past*

2. O. P. A P MANUZIO

BAM E 30 inf f. 57r.

03-10-1538

Pastorello (1960) pp. 25-26

Mag(nifi)co S(ignore) mio. Non fu cosi tosto partita la S(ignoria) V(ostra), che arrivò
Mons(ignore) R(everendissi)mo nostro¹ sano et salvo con tutta la brigata, il quale fin hora
ci fa credere che andremo a Roma, ne però con tutto questo m'assicuro infin che non lo
veggo. Arrivarno anchora lettere da fratelli de la S(ignoria) V(ostra) -credo- de le quali non
5 ne ho fatto quella diligenza che havrei fatta se fusser state d'altri, perche Quella era dove
esse eran nate. Hora venendo il nostro Fiordibello² non le ho volute lasciar piu super la
tavola. Attenda la S(ignoria) V(ostra) ad ispedir le cose sue et massime de la incarcerata,
a cio se Dio ci fa gratia di ritrovarci a Roma, che possiamo riposatamente goderci ne le
lettere. Il mio S(ignore) Danesio³ sia millissime volte salutato et abbracciato da parte mia,
10 se è anchora costà, il quale mi fa assai piu desiderar Roma, che non farei, non devendoci sua
S(ignoria) ritrovarcisi. M(esser) Giacomo da Siena⁴ passò per qua con grandissima
dimostration di amarmi et riverirmi, al quale son stato costretto rimaner in oblige di haverlo
per amico dotto et d'assai. Salutommi da parte del nostro Arcifanulla del Bonfadio⁵, a cui
ne da cui posso dar o pigliar cosa che sia di mutuo piacere. Il S(ignore) Duca⁶ parti a li 27
15 del passato et M(esser) Celio⁷ non è anchora ritornato; il resto intende la S(ignoria)
V(ostra). Io non ho visto Mons(ignore) R(everendissi)mo Ravenna in privato da poi la
partita di Quella. Lo Antimacho ha fatto una scaramuccia col Lampridio⁸. Se la S(ignoria)
V(ostra) vede il Lappino⁹ -che non lo credo-, gli faccia sapere ch'io mandai al hoste del

---

1 Mag.co S. mio: *om. Past*

Poggio¹⁰ ne ritrovai cosa ch'io volessi. La S(ignoria) V(ostra) andando a Roma con
commodità di condurci Robe, ci conduca anchora una Bibia et un Strabone Greci per me
et io sodisfarò al tutto. Et faccia intendere a M(esser) Giovan Maria Giunta¹¹ che quella sua
lettera col Δ incluso dirizzata a me con una cappa in assenza d'un M(esser) Baldesaro¹² è
5 arrivata e perche esso scriverà io non gli scrivo. Saniss(imo), vostriss(imo) et di fratelli
Manutii. F(rater) Ott(avio) Pant(agato). In Ferrara il terzo d'ottobre del 38.

G. Renouard (1834), pp. 351-356

Mag(nifi)co et cariss(imo) S(ignore) mio. Da poi che a questo Novemb(re) la S(ignoria) V(ostra) mi mandò quel libretto scritt'a mano per darlo a Mons(ignore) R(everendissi)mo Ravenna¹, altra mai ne lettera ne nuova da Quella ne di quella, benche quasi in ogni mia al nostro Medico² non solamente habbia pregato di esser ragguagliato del esser di Quella, ma anchora di esser raccomandato strettamente a Quella. Et dove egli in niuna cosa che da lui ricerchi mi manca cerca la S(ignoria) V(ostra) ne mi dice di haver fatto offitio alcuno, ne mi rende la causa per che. Sperai pe'l tenore de l'ultima di V(ostra) S(ignoria) haverla a riveder presto, ma la cosa è ita in contrario. Se bene, facilmente patisco di esser privo d'una parte d'e miei piaceri, affin che ella sia cumulata di bene. Se altrimenti, amenduoi patiamo:

10 Quella in perder tempo et io in perder Quella, cosa indegna de l'amor nostro. Non ho però tramesso mai co Mons(ignore) R(everendissi)mo Ravenna tener onorevoli ragionamenti di Quella, i quali ho sempre provato esser stati raccolti nel grembo del suo buon volere et accompagnati con quell'amore che da prima mostrato a la S(ignoria) V(ostra) ha sempre conservato ne la memoria. Et affine che Quella mi possa meglio credere, dirolle anchora cio

15 che non mi è piaciuto: non conobbi che il libro gli fusse molto caro, come Quella s'era persuasa, ne da poi ne ha fatto molto grata mentione, ben che di voi gratissima, come per quello che me ha imposto ch'io le scriva benissimo potra conoscere.

Hieri sera a tre'hore di notte, in mezzo de la lettione, non potendo sua S(ignoria)

---

2 darlo: darlo poi *add. Ren.* || 11 tramesso: trasmesso *Ren.* || 16 poi: poi me *add. Ren.*

R(everendissi)ma³ darsi pace, che s'havesse lasciato trascorrere la memoria fin a mezzo la
lettione fu forza che scoppiasse fuora sopra voi, narrandomi l'offitio che haveva fatto per
voi appresso la Ecc(ellen)za del Duca⁴. Et imponendomi ch'io vi scrivessi di cotesto tenore,
che così tra loro eran rimasi d'accordo ch'io vi dovessi scrivere. L'altra sera, andando ad
5 exercitio trastullevole amenduoi vennono in proposto di voi nel quale Mons(ignore)
R(everendissi)mo propose a sua Ecc(ellen)za di quanto bene et honore sarebbe cagione a
la sua Città⁵, se accogliese V(ostra) S(ignoria) sotto l'ombra sua et non le mancasse di tutti
que favori et commodità, le quali a trattener il vigore del ingegno et arte vostra, cosa che
se la Ecc(ellen)za di suo padre havesse fatto co M(esser) Aldo buona memoria havendone
10 havuta ottima occasione in que ma'tempi, che si ridusse in Ferrara tutto quell'emolumento
che Venetia ha cavato da la industria di M(esser) Aldo, il quale in fama et in fatti è stato
grandissimo senza suo merito alcuno, sarebbe stato tutto di Ferrara. Et voi co vostri frategli
non sarete stati trattati così rudemente et ingratamente da vostri parenti. Hora che il certo
honore et utilità è stata conosciuta et palpata da tutto'l mondo uscir da l'arte vostra et che
15 voi siete supposto piu idoneo a cio per la maggiore litteratura et dottrina che è in voi assai
piu che in vostro Padre non fu -et sia detto con pace di quell'huomo non mai lodato assai
dal mondo- et per che il stato de le cose vostre ricerca così che non vi contentiate de la
compagnia vostra et il piu che quella Ill(ustrissi)ma Città non solo da principio non si mosse
da la speranza del ben futuro da l'arte di M(esser) Aldo ad honorarlo et agevolarlo con
20 privilegi et immunità et favore, ma anche da poi è stata sconoscente havendo piu che il
saggio del utile uscito da quella a non proseguire nel mezzo con gratie quel che da principio
doveva fare, anzi mostrandosi ingrata a gli heredi

---

15 supposto: sopposto *Ren.* || maggiore: maggior *Ren.*

di tanta virtù lasciandoli stratiare così indegnamente da chi men doveva. Con queste -dico-
et con molt'altre ragioni condusse sua Ecc(ellen)za a questa conclusione ch'io vi scrivessi
questa esser la mente sua da poi haver inteso da sua S(ignoria) R(everendissi(ma) parte di
quello che vi bisognerebbe, da la quale mai non si ritrarrà: che tutte le immunità cerca l'arte
5 et favori et privilegi et gratie a fondarla et promoverla et mantenerla non vi saran negati. Et
oltre cio tutto quell'aiuto che da le sue facultà puo uscire dover esser sempre a commodi
vostri parecchiato. Et gia inanzi mano sua Ecc(ellen)za è contenta di isborsarvi due miglia
▽ a cio non habbiate a perder tempo a cominciare. De quali rimborserete sua Ecc(ellen)za
con tutte quelle vostre commodità che saprete cappare. Essendo coteste parole et offerte
10 d'un tal Signore, il quale non è solito a dar parole a persona, mi pare che a le cose vostre
non possiate hoggi haver maggior sussidio di questo. L<a> quale se vi lasciate scappar da
le mani, non veggio che altro possiate o vogliate procacciare. Spetialmente essendovi così
di secco in secco offerto, senza alcuna fatica vostra o diligenza et molestia, che horamai
dovete haver assai provato che cosa sia il seguitar altrui cole speranze et co passi ne in sei
15 mesi poter resolver nulla overo per l'altrui maggior negotii overo per che il gusto altrui non
tiri a questo segno et sia in disparere con voi. Al meno vi risparmiere di molte fatiche et
di molto tempo, che sarà meglio impiegare ne la cosa istessa che nel apparato di Quella.
V(ostra) S(ignoria) sa se le son amico et se è usanza mia fiorir nulla, massime scrivendo per
commissione di ta personaggi. Se io v'havessi procacciato questo bene, ne sarrei appreso
20 di me in gran gloria. Hora che la fortuna vi si presta così favorevole che quando dormite ella
s'adopra per voi, vorrete voi rifiutar i suoi doni per mendicar i prestiti et forse non
ottenerli? Et forse che vi sono domandati interessi? Non credo mi debbia esser bisogno a

---

12 L<a>: le *Ren.* || 19 ta: tai *Ren.*

persuadervi per che la cosa parla da se. Altro non mi resta se non di rallegrarmi se farete buona elettione. Se anche non così buona, non dico la approverò, ma mi dorrò bene che il giuditio, il quale v'abonda ne l'altre cose, in questa da me tanto desiderata vi sia mancato.

Mi fu detto l'altro giorno che M(esser) Antonio s'era accordato co vostri zii⁶ et che presto

5 si comincierebbe a far facende. Dio facia che le cose vostre vadan bene.

Al mio S(ignore) Danesio⁷ raccomandatemi sul vivo et iscusatemi se io non gli mandai que patriciati per esser cosa di poco momento. Et vegghiando et sognando sempre lo veggo. A

M(esser) Giacopo Bonfadio⁸ fate un bel capello da parte mia, che ci habbia stoppati così crudelmente. Certo è molto heretico nel viver del mondo. I nostri studii han fatto

10 pochissimo progresso, pur qualche lochetto sempre si va acquistando.

Datemi risposta subito a cio mi possa giustificar con questi Signori. Dio vi conservi et

augmenti. Io son tutto pien di rognà et vostriss(imo). A li 23 di Marzo del 39 in Ferrara. Di

V(ostra) S(ignoria) semp(re) Ser(vitore). F(rater) Ott(avio) Pant(agato).

Al Mag(nifi)co et dotiss(imo) gentilhuomo M(esser) Paolo Manutio, mio oss(ervandissi)mo. Roma.

---

3 l'altre: le altre *Ren.* || 8 Giacopo: Giacobò *Ren.* || 12 tutto pien di rognà et *om. Ren.*

G. Renouard (1834)

Mag(nifi)co S(ignore) mio M(esser) Manutio. Per rispiarmarmi la fatica et a V(ostra) S(ignoria) la noia di legger ogni giorno lettere, son restato di scrivere a Quella et mi son volto a scriver a Roma a M(esser) Paolo¹, dal quale è cerca venti giorni che hebbi risposta et mi meraviglio forte che poco da poi egli non sia sopraggiunto, come dimostrava nella

5 lettera. Hora dunque per che non si prova costì son stato constretto di molestare V(ostra) S(ignoria) con questa mia, pregandola sia contenta mandarmi una Bibia greca, un Strabone greco, un Thucidide greco et un Xenophonte greco, un Atheneo greco et Julio Polluce et Stephano *de Urbibus* greci tutti de la stampa di M(esser) Aldo. Pausania, Herodiano grechi pur di quella et tutti slegati. Ma per che tanto numero di libri potrebbe sbigottir la S(ignoria)

10 V(ostra), visto che non corrono i contanti. Sarà contenta di mandarmi in ogni modo questi cinque Strabone, Atheneo, Julio, Stephano, Pausania et farmene credenza fin poco da poi S(an) Giovanni. Li altri quattro mettrà da parte fin che le ne scriva una parola. La S(ignoria) V(ostra) gli consignerà benissimo a questo giovane chi le darà questa mia, il quale si chiama M(esser) Giorgio² servitore di Mons(ignore) nostro R(everendissi)mo.

15 V(ostra) S(ignoria) scriva per amor mio a M(esser) Paolo che si degni badare un poco piu a quello ch'io gli ho scritto, che non mostra di fare, per che l'amore non m'impedisce il giuditio. Se si lascia fuggir così bella occasione non so dove poi ne sia per ritrovar un'altra. Credo l'havrà scritta a la S(ignoria) V(ostra), però non è bisogno chiarirla qui.

---

¹ I risparmiarmi: rispiarmarmi *cod.*

Havrò piacere anchora intendere come sia passato l'accordo tra voi et vostri Zii³, piacendo a quella durar la fatica di scriverlomi. Prego esser raccomandato a M(esser) Antonio⁴ nostro carissimo et sapere se gli par strano essersi ritirato da la vita militare a la urbana. La mano.

In Ferrara il 20 di Maggio del 39. Di V(ostra) S(ignoria) semp(re) ser(vitore). F(rater)

5 Ott(avio) Pant(agato).

Al Mag(nifico) M(esser) Manutio Manutio maggior mio oss(ervandissi)mo. Venetia, ne la Merceria a la insegna de l'ancora.

Hon(oran)do S(ignore) mio. Con tutto che le medesime fatiche mi sian adesso, come sapete, ne le quali mi lasciaste, non ostando anchora ch'io non habbia voluto promettervi, vedendomi tant'occupato, che altro non vivo de la vita mia al commando mio che quanto sto a letto, che è da le quattro a le dodici. Non dimeno mi trovai desto il giorno de la

5 Maddalena a le otto et mezza, ne puotendo rindormirmi consecravi quell'hora et mezza fin a le undici a cio ne voi vhaveste a doler di me ne di voi. M(esser) Pier Vitt(orii) mi misi in mano la *II Tusculana* et hebbi piu di fatica a ritrovar il luoco che ad agiarmivi dentro¹. A me non pare che mi rompa l'assa ne pure mi pungia, ma forsi che con tutto questo sarà come accade d'e stivali, che stanno bene a le gambe d'uno et d'un altro no. Pure non restarò di

10 dir il parer mio et tanto piu volentieri -che mi piace sommamente- quanto ho conosciuto pe'l ragguglio de le vostre di 19 ch'io ricevetti quel giorno levandomi il mattino a 12 hore, esser gallantiss(imo) huomo M(esser) Pier Vitt(orii) et vivere a la ingenua; et così fa chi ha altro che le frasche altrui di puotersi inghirlandare. Gli ignoranti, quanto men sanno, tanto piu bramano di parer sapere; ma per che sanno poco ne l'uno, mancan di giuditio anchora

15 ne l'altro, che sarebbe il loro meglio attendere a sapere che al mostrarsi. Laudo et ringratio sommamente M(esser) Pietro poi che la dottrina -*quantumque grandissima* in coteste facultà, di cui a me ne è venuto il saggio- è la minima parte de le virtu sue et cerca non meno -come appare- di esser buono che dotto. Io prima l'amava per le fatiche sue ingegnose et per le laudi di M(esser) Bartholomeo Cavalcante²; hora non solo l'amo, ma

20 l'ammiro per la sua gentilissima sincerità, riserbandomi a la prima occasione di servirlo, non che di farli piacere dov'io possa. Hora al fatto, io metrò i versi ottonarii citati da M(arco)

Tull(io) in maiuscole et le parole sue in minute lettere. Passerommi de la espositione, per che penso che la scrittura sola debbia bastar per glossa; pure quando non basti, un cenno et io dirò quel poco potrò, com'io lo intenda. Notate che sono undici versi continuati et mezzo, ben che scavezzati da le parole di M(arco) Tullio si scandono a la Terentiana³:

5 *Quinctiam uidemus ex acie efferri saepe saucios; et quidem rudem illum, et inexercitatum, quamuis leui ictu, ploratus turpissimos edere. At uero ille exercitatus, et uetus, ob eamque rem fortior, medicum modo requirens, a quo obligetur.*

EVR. O PATROCLES, inquit, AD VOS ADVENIENS AVXILIVM, ET VESTRAS

MANV'PETO

10 *PRIVS, QVAM OPPETO MALAM PESTEM, MANDATAM HOSTILI MANV;
NEQVE SANGVIS VLLO POTIS EST PACTO PROFLVENS CONSISTERE;
SI QVA, SAPIENTIA MAGI'VESTRA DEVITARI MORS POTEST;
NANQVE AESCVLAPI LIBERORVM SAVCII OPPLENT PORTICVS,
NON POTE EST ACCEDI. PATR. CERTE EVRIPYLVS HIC QVIDEM EST.*

15 *Hominem exercitatum!*

VBI TANTVM LVCTVS CONTINVATVS?

Vide quam non flebiliter respondeat.

Rationem etiam afferat, cur aequo animo sibi ferendum sit

EVR. QVI ALTERI EXITIVM PARAT

20 *EVM SCIRE OPORTET SIBI PARATAM PESTEM, VT PARTICIPET,
PAREM.*

*Abducet Patrocles, credo, ut collocet in cubili, ut vulnus
obliget, siquidem*

homo esset. Sed nihil uidimus; quaerit enim, quid actum

sit.

PATR. ELOQVERE, RES ARGIVVM PRAELIO VT SE SE SVSTINET?

EYR. NON POTE EST, FARI TANTVM DICTIS, QVANTVM FACTIS SVPPETIT

LABORIS. QVIESCE IGITVR, ET VVLN" ALLIGA. Etiam si

5 *Euripylus posset;*

non posset Aesopus, VBI FORTVNA HECTORIS

NOSTRAM ACREM ACIEM INCLINATAM, et cetera. Explicat in

dolore.

Sic est enim intemperans militaris in forti uiro gloria.

10 Così la intendo, M(esser) Prospero⁴ carissimo, et desidero haver sodisfatto a M(esser) Pietro; et, quando così non sia, aspetterò chi meglio gli mostri. Gli luoghi suoi de la prima nel leggergli ne la lettera vostra mi piacquero, ma non gli ho anchora veduti nel texto; come gli habbia raffrontati, scriverovvene piu del certo. Raccomandatemi a M(esser) Benedetto⁵. Io ho riscritto a Giunti del vostro foglio per M(esser) Paolo⁶. Hora mi ho pensato che

15 l'auttore di questa traghedia sia stato il Buonfadio, il quale venne a questo Novembre, come sapete, a Ferrara, et volse in ogni modo quelle conietture de le *Orationi*, per rifare i Giunti, i quali le havevano perdute con quell'inviluppo di lettera mandata a Firenze et gettato via da Bernardo Giunta⁷. Patienza per la prima; se ci torno la seconda, mio danno. Non piu, che son cinquohore et a le quattro incominciai. Dio vi contenti. Attendete a studiar et darne de

20 le nuove. Da Ferrara il 26 di Luglio del 39. Voi promettete di domandar duoi luoghi et poi rimanete con uno et mi ripromettete l'altro. Se mi segnate anchora questo et m'avenga un tal matino, mi vi mettrò. Non dico piu. Scriveteci donde habbate di tutto T(ito) Livio ritrovato et *de originib(us)* per che qui lhabbiamo per una favola, dicendo che sia in mano di M(esser) Luigi Alamanni, il quale hora è forse in Italia co Mons(ignore) R(everendissi)mo

di Ferrara⁸. Scrivete dunque l'auttore de la nuova et come; et trastullateci co le vostre nuove. Vostro fr(atello) F(rater) Ott(avio) Pant(agato).

Al mio hon(oran)do M(esser) Prospero Paceto, maestro di M(esser) Benedetto Nerli, mio oss(ervando). Firenze, in casa di M(esser) Filippo Nerli.

Oct(auius) Pan(tagathus) Andreae Masio S(alutat). Alterae tuae Tridentinae iam me occuparunt, cum ego ad priores nudius decimus mihi redditas nullum adhuc uerbum idque consulto¹. Erat enim in animo, quoniam hic nihil haberemus, quod te scire iucundum esset aut tua quicquam omnino referret, tuas graues ac mihi suauissimas litteras silentio remunerari meo. Hoc uero iam tum cum a nobis es profectus inter nos conuenerat. Sed, cum te quasi quoddam institutum religiose obseruare uideam, ut quoties isthinc ad nos publice mittatur tabellarius numquam non intermissurus sis tua negotia, ut ad me scribendi officium non intermittas, uisa mihi quaedam amica necessitas est imposita esse, has saltem unas ad te rescribendi, quibus te de eo, quod posthac in hoc litterarum inter nos mittendarum officio seruaturus essem, certiozem facerem. Cum nemo me minus impiger sit in scribendo, nemo magis ineptus, cumque iis in rebus minime uerser, de quibus si ad te scribam, ulla tibi uoluptas aut utilitas accidere possit, hoc pro tuo in me mihi perspectissimo amore contendere ausus sum atque adeo a te flagitare ut, quae tua est humanitas ac facilitas, patereris me hoc scribendi munus deprecari, totumque illud, quod eo nomine tibi debiturus sum ut libenter mihi remitteres, cum hac tamen exceptione, ut si quid uel leuissimum ad res tuas iuuandas pertinere nostrum alteri uidebitur, id mihi nefas esse praeterire, prorsus tibi persuasum sit. Tuae uero litterae quo crebriores, hoc mihi etiam accident iucundiores. Quid enim illis abest, quod me non plurimum oblectare ac iuuare possit? Mitto elegantiam, grauitatem, amorem, studium mihi satisfaciendi. Ita mihi formam totius Tridentini concilii describis, ut me non de eo legere aut audire, sed in eo interesse uidear mihi; neque quinquam isthic esse -praeter ipsos eius auctores- qui me ea melius norit, plane existimem.

Ex quo mihi scrupulum non paruum iniecisti, utrum mihi minus molestum futurum sit tuis litteris, an te ipso carere. De re Constantiensi secundum exitum te optare magis quam sperare ex tuis litteris cognoscebam². Quod mihi cum tua causa, qui iccirco multos ac diuturnos labores adhuc subieris, tum Episcopi ipsius, quem indignum ea molestia, tua
5 laudatione ostendisti, mihi que tuo etiam testimonio carissimum reddidisti; molestissimum accidebat. Tuum de concilio iudicium non multum abhorret a meo. Maffaeum³ nostrum dedita opera statui conuenire, ut eum tuo nomine salutem atque illius memoriam tui excitem, si forte inter occupationes, quibus assidue distinetur, obliuio tui sensim surrepebat, cum huius rei desiderio te ex binis iam litteris ualde teneri uideam. Pro quo suscepto pro te
10 officio -fanerari enim officia inter amicos honestissimum semper habitum est, neque pati ea tanquam in arca reposita esse otiosa- unum a te peto, ut apud Priulum ac Flaminium⁴ pietate caeterisque uirtutibus praestantes uiros me in recenti memoria ponas. Quorum tibi familiaritatem optigisse non mea commendatione sed tua ipsius dignitate inter raros diuini erga te amoris fructus non immerito pono. Ipsum Cardinalem⁵ cupiui sed uereor ne
15 intempestiuum sit illius grauissimas occupationes hoc tempore tam leui de causa interpellare, cum suppeditandum potius quam surripiendum tempus, quod a nemine utilius ac religiosius poni exploratissimum habeo. Si hoc mearum uirium esset, non libentius quam uiuendum existimarem. De tua re mihi maximae curae erit. Vale etiam atque etiam, mi Masi, nihilque inter me et te interesse. Quod ad me attinet, existimari a me, tibi prorsus
20 persuadeto. Dat(ae) Romae XV Cal(endas) Feb(ruarias) MDXLVI. Has litteras quam primum legeris, cur non statim a te conscindi uelim, nulla causa est.

Il mag(nifi)co giovane, M(esser) Andrea Masio, maggior' hon(orandissi)mo. Trento.

Mag(nifi)co S(ignore) mio oss(ervandissi)mo. Mi fu mandato dal Procaccio¹ il Lucretio con la lettera di V(ostra) S(ignoria) come humanissima, così non necessaria a me, il quale mi sento obligatissimo a voi per mille modi: prima per la dottrina vostra e poi per che la usate a beneficio publico, del quale partecipo anch'io, e per che sete carissimo a miei carissimi, 5 e per esser amato da voi senza merito alcuno mio. Che di ta'piacerucci, come è stato questo di Lucretio, non piu reputo che me ne habbate obligo che se haveste mandato per fuoco a casa mia overo vi havessi mostrata una via che non sapeste. Le qua' cose non si debbono negare a nemici, non che a gli amicissimi e pari nostri. Non vendo così cari gli offitii miei, da quali cessando me priverei de lo possesso di huomo da bene. Anzi vuo sapiate questo, 10 che nel esser amato da me non sete privilegiato piu che qual voglia si sia altr'huomo, per che amo ogniuno indifferentemente, ma che per le virtù vostre siate degno di molto maggior amore che il mio non è, essendo io vulgarissimo huomo, in questo havete voi pochi pari nel'essere amato da me, come anchora ne havete pochi ne la eccellenza de le virtù vostre. E però, M(esser) Pietro carissimo, tenete per certo che ogni sommo offitio mio impiegato 15 per amore vostro mi parrebbe mediocrissimo, riguardando a meriti vostri et al debito amore mio. Ne ho cosa alcuna tanto cara che non mi fusse molto piu cara, se la conoscessi utile o dilettevole a voi. Et me istesso reputerei molto piu che non me reputo, se me trovassi da tanto ch'io vi potessi servire in cose rilevate. In somma, se l'amore bastasse a ricompensare gli vostri meriti, sareste da me ricompensatissimo. Se altro ci vuole, non è alcuno hoggi chi 20 si tenga maggiore debitore a voi di me. E contra la usanza de gli altri debitori, ogni volta ch'io mi ricordo del mio creditore me rallegro tutto, vedendo che dove manco io, la gratia

di dio e la industria sua supplisce ben che io non oda mai tanto buone nuove di voi, che il desiderio mio non ne aspetti di maggiori e migliori. Ritorno dunque a dire che voi non mi mettiate a conto piaceri così deboli come è stato questo; altrimenti dirò che non conoscete quanto sia il debito mio e credito vostro. Io sono, M(esser) Pietro mio, tutto vostro senza
5 riserva alcuna e se mai ho di crescere in modo alcuno -questo è nel volere di dio, ne intendo di ciò acquistarne maggiore gratia appresso di voi- tutto sarà non meno a beneficio vostro che mio. E dio tra questo mezzo vi accumuli di tutti i suoi favori. Da Roma il sesto di No(vembre) del XLVI. V(ostrissi)mo F(rater) Ott(avio) Pan(tagato).

Al Mag(nifi)co S(ignore) mio M(esser) Piero Vettorino, mio oss(ervandissi)mo. Fiorenza.

Lossen pp. 21-24

An(dreas) Masius Pantagatho suo s(alutem) d(icit). L(itter)ae tuae postridie Iduum octobris ex Roma scriptae, iocundissime Octavi, perlatae sunt ad me octauo Idus nouembres, etiam tum de tua aegritudine¹ sollicitum de meipso uero anxium dubium et negociosum, ut plane in tempore sint perlatae, ut quae altera cura plane me liberarint. Altera uero disiectum
5 animum nonnihil refecerint, sed quam de meipso curam cogitationemque exercebam audi. Iamdudum firmissima mihi consistit sententia Germaniam suo nutantem pondere euitare. Non iam uolo tecum utra conditio post alteram habenda sit διαλέγεσθαι neq(ue) enim illam expertus sum. Hanc uero cur sim pertaesus si apud te dissererem, plane mecum sentires scio, sed nolo commemoratione prius quam euaserim et te et me uexare. Hoc
10 tantum dicam me Germaniae multum pigere. Quem enim non moueant ἰσμῖναι τε μάχαι τε φόνοι τε ἀνδροκτασίαι τε ut Homeri uersu utar², atque haec quidem cotidiana, et quod est tristissimum, citra spem pacis. Nam meo iudicio multum abest ut bellum hoc adfectum sit, nedum confectum aut patratum. Igitur iamdudum ut dixi in eo sum ut Germaniae ruinam euadam³. Quam rem tametsi uariis rationibus iam menses aliquot traho,
15 tamen huius principis mei⁴ importunitate -absit contumelia a uerbo- conficere nequeo. Quasi enim consilia opesq(ue) eius omnes in uno me sita sint, ita uehementer me retentum pergit. Videbatur pridem quasi euictus, sed febricula quae eum nuper inuasit, non est passa, neque etiam nunc patitur me ab offitio discedere. Itaque haec dubitatio et animi incertitudo quantum meum pectus exulceret, cum quanto studiorum etiam detrimento accidat tute facile
20 cogitas. Scite admodum tuis l(ite)ris, dulcissime Octavi, Italiae desiderium in meo animo

restinguere niteris. Quod non alia ratione abs te factum scio quam ut mihi a temeritate caueas, exquisitioremque deliberationem suggeras. Ego uero, mi Octauī, non tam Italiae desiderio, aut opimioris conditionis spe quam ex aliis causis uni mihi notis in hanc sententiam ueni, ad quas quidem caussas haec praesens calamitas quoque accessit. Et
5 quandoquidem ita meum nunc animum comparauī ut posthac ab omni ambitione sit alienus, atque in solis literarum studiis citra omnem opum aut gloriae affectationem, potissimum uero in Christi disciplina conquieturus⁵, non magnopere uerendum puto ne me, qualiscumque tandem fuerit euentus, mutatae conditionis paeniteat. Imo, ut nunc sunt res, tant^{um} abest ut hic aetatem habere uelim, ut etiam si nulla alia conditio in oculis sita sit,
10 tamen hanc cupiam abdicare. Qui quidem status rerum -nolim te iam de Germaniae turbis solum cogitare, alia enim sunt quae me propius urgent- si mutabit, atque ego quoque hunc animum mutauero, non erit quod ne inconst^{an}tiae accuser. Prudentis enim esse nosti ex rerum copia consilium capere et ponere. Illud unum, quod in tua epistola scriptum est, non possum non ἀπολέγεσθαι: hominum, inquis, nostratum consuetudine utendi quod te
15 desiderium tenere potest, cum superiore anno eius rei fidem uel uno oculorum coniectu tibi facere potueris? Ego uero, mi Octauī, eam mihi fidem feci, usque eo persuasus sum uel ex tua unius consuetudine, ut summum desiderium quouis etiam aevi tractu apud me sit futurum integrum. Ita absit ab utroque nostrum omne infortunium, ut a me hic abest assentatio. Sed de his hactenus. Quod de me fiet, tum cum primum factum fuerit rescises.
20 Nouarum rerum de bello parum admodum ad nos⁶, tametsi ualde prope absumus ab utroque exercitu, perfertur, quod eo fieri autumo, quia nihil magni geritur. Certum est Caesarem his proximis diebus crebro proelium hostibus obtulisse, qui siue uiribus diffisi -nam

---

13 Illud unum *inc. Loss*

Heluetii omnes domum rediere- siue quod expectent ut ex maiore commodo pugnam
faciant, sese castris continent. Farnesii⁷ abscessus me in multam suspitionem coniecit. Non
credas, mi Octauī, quam petulante lingua⁸ οἱ τῶν λουθεράνων ἐκκλησιασταὶ, οἱ
αὐθήμεροὶ σοφοὶ καὶ χειροτονητοὶ θεολόγοι, οἱ πρὸς πάντα τὰ τῶν ἀγίων καὶ
5 θεοσεβῶν πατέρων ἡμῶν δόγματα στασιάζοντες καὶ γλωσσαλοῦντες καὶ μόνην
τὴν καινολογίαν καὶ τὸ τὰ πλεῖστα τοῖς τῆς ἐκκλησίας ἤθεσιν ἀντιλέγειν καὶ
ἀντιμάχεσθαι θεοσεβείαν εἶναι νομίζοντες, τὰ τε ἑαυτῶν μόνον ὄνειράτα
φρονοῦντες, τοὺς σχισματικοὺς λέγω, quam inquam petulanti ore cotidie e suggesto
in uniuersum ecclesiasticum ordinem debachentur, quam nefaria conuitia in Caesaream
10 Maiestatem euomant, quam detestabilibus mendaciis miserae plebis animum suae perfidiae
addictum retineant, alioqui iamdudum nutantis et in factionis capita dira minantis, nunc
Caesarem profligatum, nunc profugum, nunc abditum, nunc undique circumuentum aut
etiam supplicem hostibus praedicantes⁹. Numquam sane illorum uanitatis atque perfidiae
aeque atque nunc me taeduit. Sculteti¹⁰ uices doleo ex animo. Metellum¹¹ nolo esse
15 sollicitum de catalogo, neque enim meus erga eum amor ex eiusmodi officiis pendet. Saluta
ipsum meo no(m)i(n)e plurimum, tum et Mapheum¹² cum erit oportunitas, quem cum
magno gaudio intellexi episcopum et Pontifici a secretis factum, quod felix sit et faustum.
Vale, mi Octauī. Herus meus¹³ iusit salutem tibi suo no(m)i(n)e adscribere. Ex Merspurgo
in ipsis meis natalibus, qui sunt pridie Calend(as) Decembres MDXXXXVI.

---

3 petulante: petulanti *Loss* || 8 suggesto: suggestu *Loss* || 11 retineant *Loss*: retinent *cod.* || 16 oportunitas:
opportunitas *Loss* || 18 mi Octauī - nomine adscribere *om. Loss* || 19 MDXXXXVI: 1546 *Loss*

Signor mio honorando. Viene a Roma uno amico mio¹, il quale mi ha pregato grandemente a scrivervi la presente, accio che con la occasione di portarvela egli possa insieme sodisfare al desiderio suo, ch'è di parlarvi e conoscervi e di lui potrei dire molte cose, a fine che lo accettiate nel numero di quelli che voi amate famigliarmente, ma rimanendo di raccontarvi
5 le altre sue qualità meno importanti, dirovvene una, la quale voi stimate assai piu sola che tutte le altre insieme: sinceri costumi e vera bontà senza ombra di simulatione conoscerete in lui il che basterà per farlo degno dell'amor vostro. Di me non vi dirò altro salvo che io mi truovo in letto per una doglia pettorale non pericolosa, ma noiosa e contin[c]ua. E qui facendo fine mi vi raccomando. Di Ven(etia) alli 21 di Mar(z)o 1550. Il vostro Manutio.

Pastorello (1960) pp. 49-51

Mag(nifi)co e cariss(imo) S(ignore) mio. Che bisognavano tante scuse per volere scriver breve e cosi esser longo con esse? Non sapete quanto possete meco? E scriver e non scrivere, et esser breve et esser longo? Errar e non errare, scusar e non scusare? Sempre piglierò in buona parte ciò che farete de duo contrarii meco. Voi sete ito in villa con mio
 5 molto piacere, pur che la vi sapiate godere et *post equitem non sedeat cura*¹. Pensate a cose degne di voi, le quali vi pascano l'animo, non lo vi cuocano; altrimenti il vostro ingegno sarà molto sterile.

De le tribu², levate la Veturia la quale non ha ne marmi ne libri. Molto più la Veientina bisogna levare per che non ha sassi et è in la Planciana sola e molto sospetta. Havete paura
 10 ce ne manchino? Ce ne avanzano sette. E qui ci vole giudicio a scerle, cerca che hora mi faticava e scrivo una mia phantasia sopra tutta cotesta cosa, la quale non posso finir hoggi, mandrollavi hoggi otto. Per hora vi scriverò le quarantadue e le chiare de le XXXV, che sono XXXII, e le chiare false, che sono sette. Quelle che haveranno M. A. hanno marmi et
 15 auttori, <quelle> che l'uno solo, o marmi over auttori. Del luoco del Amaseo, più non è luoco per che non vaca. De la stampa non è da gettarne la speranza, per che quel Mons(ignore) ci pensa molto et ci spera e promette con tempo, il quale non è meno d'un anno. Dio vi ingagliardisca l'anima. Da Roma a li XXX di Luglio del LII, et domattino io entro ne LIX³.

Il V(ostro) F(rater) Ott(avio) P(antagato)

20 Aemilia M. A.

Papia Pap. M. 9

	Aniensis M. A.	Papiria M. A.
	Arnensis M. A.	Pollia M. A.
	Kamil(la) cam M. 3	Pomptina M. A.
	Claudia M. A.	Popillia A.
5	Clustumina M. A.	Publilia M. A.
	Collina M. A.	Pupinia M. A.
	Cornelia M. A.	Quirina M. A.
	Esquilina M. A.	Romilia M. A.
	Fabia M. A.	Sabatina M. A.
10	Falerna M. A.	Sapinia A.
	Flavia M. 1	Scaptia M. A.
	Galeria M. A.	Sergia M. A.
	Horat(ia) M. 8	Stellatina M. A.
	Iulia 1 A.	Suburana M. A.
15	Lemonia M. A.	Terentina M. A.
	Maecia 2 M. A.	Tromentina M. A.
	Mentina M. A.	Veientina A.
	Ocric(ulana) ocr M. 6	Velina M. A.
	Oufentina M. A.	Vultinia M. A.
20	Palatina M. A.	Vot(uria) M. 2

Vedete dunque di queste dieci, le quali non hanno lo M., quali tre volete capar per buone e quali sette per false. De le sei ne son chiaro assai bene, la settima mi torce. La Sapinia non è tribu de le XXXV, ma è la Vmbria che non è nel agro Romano. La Iulia e la Flavia stimo nomi freschi nati da adulatione in Augusto et in Vespasiano posti a la Scaptia et a la

Suburana -credo-. La Vot(uria) è falsa iscrizione per la Vultinia. La Veientina è ne la Planciana sola e molto sospetta per Mentina o Velina, direi anchor per la Terentina, ma Plancio era de la Terentina. E non ha ne marmi ne auttori chi scrivan di essa, ma in quel luoco solo è nominata. La Popillia non ha marmi e però penso si debbia scrivere Popillia e
5 sia tuttuna con la Publilia, scritta così da alcuni, come Publicola è scritto ne marmi Poplicola. La Camil(la) ha trei marmi; la vorrei ritenere con tutto che venga da cognome e non da nome. La Horatia similmente, la qual ha otto marmi. La Ocric(ulana) vorrei, havendo cinque, ne l'uno de' quali è due volte. Già ci sono queste trei Camil(la), Horat(ia), Ocric(ulana) che ci bastano, ma che faremo de la Papia, la quale quasi non ha auttori, ma
10 IX marmi? De quali quattro hanno diesteso il nome PAPIA. Io vorrei metter questa e levarne de le XXXII che hanno M. A. la Papiria, la qual ha duoi marmi soli: *P. Aelio P. F. Papir. Marcello. P. Barbius P. F. Papiria Poeteuione Maximianus*⁴. Nel primo lo R puo esser messo per A; lo secondo è molto basso e puo haver errato. Ci è Sex(to) Pompeio chi dice Papiria a Papirio, perche non Papia a Papio? Livio⁵ in un luoco ha Papiria, ma ne scritti
15 a mano ci è Popillia, di che vi ho gia detto il parer mio. Valet.

Al mag(nifi)co M(esser) Paolo Manutio maggior hon(orandissi)mo. Venetia.

---

15 parer: parere *Past*

Signor mio honorando. La causa che mi muove a scrivervi doverà piacervi et è che domenica mattina mi nacque un figliuolo maschio¹, ben formato in ogni parte. Di che rendute prima quelle gratie ch'io devo a N(ostro) S(ignore) Dio, me ne sono rallegrato con gli amici in spirito et hora con voi per lettere, sapendo che voi piu di ogni altro mi amate.

5 Vi piacerà far parte di questo aviso al N(ostro) S(ignore) Auditore², da cui s'io credessi di esser amato per la metà di quanto io lui honoro, parrebemi di possedere i thesori di Crasso.

Ma per che le cagioni che sono dal canto mio per muoverlo a dare effetto al mio desiderio sono di gran lunga inferiori a quelle che spingono me nell'amore et osservanza di lui, non ardisco di sperare piu oltre che a meriti miei non è richiesto. Io mi sono raffreddato nella

10 correctione di Varrone³, intendendo da voi et dal S(ignore) Dottor Paiz⁴ che S(ua) S(ignoria) lavora intorno. A cui ragion è ch'io ceda in ogni parte. Aspettarò dunque che la mia stampa sia honorata dall'industria sua et io fra tanto baderò ad altro. A S(ua) S(ignoria) non scrivo per esser attorniato sempre di mille brighe, parte delle quali voi sapete, ma piu d'una volta il giorno, in vece di scriverle, le fo con l'animo riverenza. State sano. Di Vinegia

15 alli XV di Gennaio, 1553. Serv(itore) Paolo Manutio.

Signor mio honorando. Le vostre difese tuttavia divengono più deboli. Credo, per che il tempo incomincia a fare de' suoi effetti, ovvero per che, dopo que' primi stordimenti, la ragione vi si mostra nella sua natura manifesta e chiara, in modo che, conoscendola, l'abbracciate. Gia non son'io così tetrico ne così alpestre che non ammetta donarvi un

5 moderato dolore, che il non dolersi punto humana cosa non è; stupido quanto al corpo e fiero quanto all'animo serebbe. Cui non movesse la morte di uno amico o di un signore, ma che dica il padre Ottavio "la sua morte ha distrutta la mia vita. Io non posso più. Il dolore mi ha vinto e sonomi scordato di me stesso e della ragione"¹, questo non potrei io tollerare in amico ch'io mi habbi, non che in voi, che, oltre all'essere fra quelli ch'io amo il primo,

10 non ho da voi, considerata la virtù vostra, giamai aspettato cosa meno che perfetta. Et hora che'l contrario ne avviene, grave affanno all'animo ne sento e sonomi posto a contendere con voi per gelosia dell'honor vostro. Ne debono le mie parole esservi noiose conoscendo ch'io vi richiamo a cosa, che è per confermare la lode vostra, acquistatavi con tante fatiche e vigilie. Et è conforme alla religione nostra, nella quale dovereste essere affinato per

15 valervene non a disputare in camera, come molti fanno con belle e fiorite parole, ma nel resistere attualmente a gli accidenti, il quale è il vero frutto de gli studi et a coglierlo se hora che n'è venuto il bisogno non incominciate, non so vedere a che stagione vi serbiate, essendo voi già nell'età matura. La carta mi ricorda ch'io finisca. State sano. Di Vinegia alli VI di Gennaio, 1554. Ser(vitore) Paolo Manuzio.

---

4 donarvi: donivi *ed.*

13. O. P. A P. MANUZIO

E 30 inf. ff. 60-61

27-01-1554

Pastorello (1960) pp. 53-55

Mag(nifi)co S(ignore) mio. Hieri quando vi scrissi io mi haveva apparecchiato il polizino di Plancio¹, non per explicarvi il dubio, ma per escusarmi di non haverlo studiato per falta di tempo, il quale tanto me mancò che mi tolse ancho la vista del polizino e la memoria de la escusatione. Hoggi, poi haverlo visto, vi dico che ne da le parole di Tullio ne da la natura
5 istessa de le cose havete causa di dire che li sodalitiu interpretati, come Tullio poco dopo li fa interpretar al Senato, non appartenesser al ambito. Anzi non mi pare che si potesse corrompere le tribu senza il mezzo de sodalitiu, ma per che questa via di corrumper se estende a piu cause che a l'ambito, Licinio diede questo titolo generale a la legge lata di
10 autorità del Senato, il quale abbracciava e l'ambito e tutte l'altre cause dove si interponevan i sodalitiu. E però non vi dian noia quelle parole *DE IPSO DENIQ(VE) AMBITIV*, per che fanno questo senso che io vi dirò, non quello che havete havuto. "Tu hai cercato quanta acerbità hai potuto contra Plancio -cosa indegna d'un equo accusatore, come voi esser tenuto- e quella che il Senato fu auttor a Licinio per odio de l'ambito, non per che la stimasse equa, la qual cosa se havesse stimato, haverrebbe indutti li giudici edititiu,
15 anchora ne l'altre cause, il che non fece per la iniquità de la cosa. E l'istesso Senato ne l'altre leggi intitulate de l'ambito, usando ogni acerbità contra di esso, non volle mettere questa iniquissima come fuora de ogni dovere e da essere rimota da ogni causa. E così tu Laterense accusi Plancio lege Licinia non per convincerlo di sodalitiu alcuno, ma per valerti

---

3 me: om. Past || memoria: dichiara Past || 4 poi: per Past

- del privilegio de' giudici edititii. E ti vali del crimine del ambito con pretesto e non con vera causa, ma da dovero ti servi de la legge Licinia per dar a Plancio li giudici a tuo modo, cosa indegna di te, mostrarte di confidarti piu ne giudici che ne la verità de la causa. E dopo questo prim'errore fai il secondo, che non usi li giudici edititii secondo la intentione del
- 5 Senato ne la legge Licinia, la qual è che si dano le tribu del reo e piu congiunte a lui, come quelle che meglio possano saper il vero che l'altre, ma operi a quelle, le quali non han versato ne la causa ne la possono conoscere per esser elle o amice tue e degli Magistrati, ovvero nimice di phama certa de li suoi defensori, ovvero aliene da ogniuno come la Crustumina, la quale non edesti per che fusse accettata, ma regettata².
- 10 Hora vengo al testo, il quale mi pare chiaro di senso, ma indegno de uso del parlar di Tullio. *Quod genus iudiciorum si est aequum nulla in re nisi hac tributaria*: il senso è chiaro, ma cavatelo da queste parole, se potete. A me pare che queste parole siano glossa e direi *si est aequum, non intelligo* et cetera, ovvero troverete qualche testo antico che starà più secondo al modo del parlar di Tullio³.
- 15 E quell'altre *de reiiectione fieri uoluerit iudicum alternorum*, che ve ne pare? Hann'ellen diritto o traverso? Io scommetterei che si troverà in qualche buon testo *reiiectionem fieri uoluerit iudicum alternorum*, che è consonante al discorso di Tullio et è grande acerbita per non puotere il reo reiicere le veramente da lui reiicibili, ma quelle che la sorte gli da ne la alternità⁴.
- 20 E quell'altre, *cuiuscunque tribus*, le direbbe un latino non che Tulliano? Non è egli il vero dire *cuiusquisque tribus*? Come di sotto *quam quisque tribum*?⁵
- E di sotto, *tu me ignaro nec opinante, inscio* e che volete fare di quell'*inscio*?⁶

---

3 mostrarte: mostrarti Past || dopo: da po Past || 10 pare: par Past || 18 reiicere: eiicere Past

Vorei saper da voi che consiglio era quello, che interveniva a la editione overo sortitione de giudici et in che modo si costituiva quel consiglio se per pura election del pretor over a qualche altro modo ordinato da le leggi.

Vorei anchora sapere per che, se gli altri rei lege Licinia poterno reicere, Plancio non
5 potesse.

Per che dissi di sopra che troverete qualche testo meglio, io ci ho voluto pensare, come potrebbe stare e direi cosi -se non è glossa- *quod genus iudiciorum si est aequum ulla in re, ut in hac tributaria*, e cosi si havrebbe senso e modo garbato di dire.

Quell'altre parole, *iudicum alternorum*, farei scommesso dever stare cosi, col *reiectionem*
10 indubitatamente, ma de lo *uoluerit* non son cosi certo, per che potrebb'esser che prohibir al reo la reiection de gli alterni giudici fusse acerbità, nel quale caso leggerei *de ipso denique ambitu nec reiectionem fieri uoluerit iudicum alternorum*, overo *de ipso denique ambitu reiectionem fieri noluerit iudicum alternorum*. Mi pare di veder alquanto di commodità al reo, se puo alternatamente ributtar li giudici sortiti, cio è che di ogni copia cavata possa qual
15 vuole ributtare overo ritenere, ma non ambiduo ributtare e che privarlo di poter far questo sia acerbità, ma vorei auttorità di cotesti alterni giudici.

Fui hier sera al S(ignore) Auditore⁷, il quale lesse la vostra e vi ama come desiderate e ci risolvemmo che havete vinta tutta Spagna ne le cerimonie -anchor che scriveste ad un spagnuol non spagnuol in questo- indegne di un ver amico e grave come sete voi. Dio vi
20 contenti in ogni cosa. Da Roma a li XXVII di Genaro LIV. Il v(ostro) F(rater) Ott(avio) P(antagato).

Al molto magn(ifi)co M(esser) Paolo Manutio mio hon(orandissi)mo. Venetia.

---

2 over: overo *Past* || 15 far: fu *Past* || vorei: vorrei *Past*

Lossen pp. 147-152

Octauio Panag(atho) Andreas Masius S(alutem D(icit) P(lurimam). Literas tuas, mi pater,
 quas XIV Cal (endas) Feb(ruarias) dabas ego postridie nonis eius mensis accepi, earum
 initium quod prolixè aegrotum tuum animum¹ explicat, mihi copiose lacrimas excusit. Et
 etiam nunc relegenti excutit. Ne tu -inquis- me quem reliquisti eundem cum redieris
 5 offensurum putes, totus mihi ipse displicer. Profecto, mi Pater, tuus iste animi habitus
 maximo iudicio est, nusquam nos, ne in medio quidem Philosophiae sinu tuto posse
 conquiescere, sed penes unum Christum omnis consolationis spem nobis esse. Nam cur mei
 isthuc reditus intercapedo tantopere debeat te cruciare, non uideo, quom ipse -ut audio-
 Romam nostram cogaris relinquere, ut Nobili² tuo obsequare; quae res me ab urbe omnino
 10 absterret, cuius aspectus, te absente, non potest mihi [non] esse iucundissimus, qui ipse
 absens tuam ab [ab] urbe absentiam grauius fero, ut quam tibi scio esse molestissimam,
 quom haec tua aetas longe aliam uiuendi conditionem uideatur postulare, imo plane
 tranquilliolem flagitet. Officium sui offerendi a Polo³ non quidem per occupationes, ut tu
 quasi in meliorem partem interpretaris, praetermissum est, sed tui ipsius respectu atque ex
 15 amoris in te abundantia. Nam cum illa, quae te tantopere affligunt, diuino arbitrio
 eueniebant, ille urbe aberat atque ad penitus toto diuisos orbe Britannos -ut ait ille-
 properabat existimabatque, si uel unico uerbo te acciret, nihil te cunctaturum esse quin

---

10 cuius aspectus *inc. Loss* || 12 quom: quum *Loss* || tua *Loss*: tuae *cod.* || 14 interpretaeris: interpretaris

aduolares; quod quom pro corporis tui habitu periculosum tibi fore putaret, maluit seipsum
 tui desiderio affligere, quam te tam longis itineribus conficere. Haec ego ex eius ore accepi⁴,
 quae tu, opinor, facile credes, conscius illius in te summae benevolentiae, conscius animi
 semper sui similis atque perpetuo tenore constantissimi. Amice, suades et prudenter, ut
 5 distillationibus calidarum aquarum non utar, nisi consulte. Id uero ego summa cura facturus
 sum ut, priusquam me thermis illis⁵ committam, tum uicinorum medicorum consilia, tum ab
 aliis facta pericula habeam explorata. Obiurgas me prolixius, quod inter alias causas, quae
 meum reditum differunt⁶, eam etiam annumerassem, scilicet quod mihi meam mensam
 necesse esset acceptam ferre, id quod tu refrigerati in uos amoris mei indici^{um} putas,
 10 quom patria potius quam uobis carere posse deberem, si etiam nunc constaret uetus meum
 uestri desiderium. Mi pater, si ulla ex parte imminutum, imo si non in dies auctum esse
 meum in u^{os} amorem mihi conscius essem, puderet sane me mei. Nunc u^{ero}, quom
 in horas uestri desiderium in meo animo usque eo crescere intelligam, ut cotidie magis ac
 magis ad uestri recordationem et ingemiscam et exultem, ingemiscam quidem quotidie
 15 negatum, exultem uero quoties speratum reditum cogito, non satis possum admirari, illud
 mihi tam imprudenter; fateor enim ingenue errorem neque uolo ἀπολογεῖσθαι τῷ μὴ
 δοκεῖν ὑπὲρ ὧν καὶ ἴμαρτον εἶ ἀχθεσθαι. Tum etiam non habeo descriptum illarum
 mearum literarum exemplum, ex quo fortasse τῆς ἀπολογίας argumentum, excussis
 uerbis, peti posset. Illud tamen quod uere possum, dicam, me subducta ratione accepti

---

1 quom: quum *Loss* || putaret *Loss*: putarem *cod.* || 4 tenore: amore *Loss.* || 5 distillationibus:
 destillationibus *Loss* || 8 mensam: messem *Loss* || 10 quom: quum *Loss* || 11 imminutum: inmutatum *Loss*
 || 12 quom: quum *Loss* || 13 usque *Loss.*: eisque *cod.* || 14 quotidie: quoties *Loss* || 16 imprudenter:
 imprudenter obici *add. Loss* || 17 μαρτον ε: μαρτύρομαι *Loss.* || 19 quod uere *des. Loss*

expensique superiorum annorum intelligere. Vix trecentos aureos nummos imo uix
quadringentos, in annos singulos mihi isthic satis esse. Quare memor illius dicti, *messe tenus*
*propria uiue*⁷, ab aere alieno, tanquam a grauissima peste abhorreo, atque ita libenter res
meas comparo ut quotannis etiam de foenore possim aliquid reponere, nedum sortem ipsam
5 cogar arrodere, memor et praesentium tempestatum, quibus non dicam Germania, sed
uniuersus pene orbis concutitur. Ipsa agitur mi pater necessitas tale quid ut scriberem ferit,
non remissius uestri desiderium, aut amor pecuniae impensior. Sed iam satis apud te
excusatus mihi uideor, cuius etiam accusatio amoris plenissima, mihi suauissima accidit.
Quae uero tu de mittenda ad me tui effigie excusas, possem ego nullis modis iuste refellere,
10 nisi mallem animo tuo, quem te obfirmasse uideo, obsecundare. Accusas Leuinum⁸ et me
erroris, quasi uterque nostrum de tuo in nos amore diffidat, quia officiis adhuc non
respondisti. Mi pater, tute in hac cogitatione toto erras coelo. Neque enim nostrum alter ab
altero apud te commendari cupit ob officii aut beneficii alicuius expectationem, sed quia
uterque te amamus diligimusque impensissime. Neque iis rebus abundamus, quae tanti mutui
15 amoris causae possint esse. Numquam nobis ipsi persuadere possimus, quod satis sit, imo
pro nostro potius desiderio, abs te nos redamari. Et proinde οὔποτε ἀρκοῦμεθα. Nam
profecto uilissimi homines merito censeremur, si expectatione beneficii aut fortunarum ac
non potius ob diuinam tuam indolem ipsum sacrum tuum pectus amaremus diligeremus
obseruaremus coleremus. Risisti τὸ ἐμὸν ἀμάρτημα μνημονικὸν quod salutem
20 quibusdam meo nomine per te representari cupiebam, quos pessime perditos⁹ optare paulo
ante uidebar. Ego uero nihil tale optaueram. Nam nec potui nec possum in meum animum
inducere ut credam uiros tam prudentes, rei tam indigne consensisse. Sed cul<pa>m

---

9 Quae uero *inc. Loss* || nullis: multis *Loss* || 12 coelo: caelo *Loss* || 19 Risisti *des. Loss*

reiciēbam in cucullatos quosdam Bardos. Tu uero miraris etiam quod perniciosum illud
incendium me tantopere afficiat, quom nihil <ut >ile mihi aut cuiquam deperierit. Imo mihi
supra Δ 40 deperierunt, <sed> lenior est ea iactura quam ut me excruciet. Illud est quod me
habet < >ssime scilicet ipsa rei indignitas et ut uere dicam impiissimum sacrilegium, quod
5 a primariis nostrae religionis uiris admissum, perpetuam ad posteros ignominiam transmittit.
Praeterea quod hac ratione factum uides, ut qui Iudaeorum antea ad nostram fidem propensi
erant, iam nunc abhorreant, maxime insuper uereor ne magnum etiam malum miseris nostris
Christianis qui sub Turcae imperio longe lateque uiuunt paretur. Addam et hoc me dudum
in animo habuisse tandem aliquando uetus Testamentum uniuersum excutere atque
10 diuersarum translationum rationes inuestigare quam rem ego ob Librorum copiam nusquam
commodius quam Romae tractare potuissem, ubi uideo posthac non concessum iri ut
Talmud utar, quod mihi ad eam rem plane necessarium erat futurum. Sunt, mi Pater, uariae
aliae rationes ob quas summum illud scelus ualde meum animum perturbat. Sed audio καὶ
ψωλὸν ἀπεψωλημένον quendam factum ducem perfidorum uerporum supplicemque
15 libellum una cum illis obtulisse Cardinalibus, quo petit omnia etiam Hebraeorum scripta pari
scelere aboleri¹⁰. Mirum, ni et ipse uerpus sit, quod plane suspicor. Imo audio obscuram
quandam Nouellam -sic appellant-, Iustiniani ex Holoandri editione¹¹, ceu ab inferis
Erynnium in perniciem omnium Hebraicorum scriptorum reuocatam, omnium iudicum
animos aut pedes potius. Nam existimo eos illis in rebus animo carere et omnis rationis
20 expertes esse: λαοὺς δὲ λίθους ποίησε Κρονίων¹² in capitalem sententiam praecipites
reddidisse. Quasi uero diuus Hieronymus¹³ non sua commentaria in sacras literas
Hebraeorum plumis ornarit neque id dissimulatim, ut qui ipsos Hebraeos nominatim et

---

13 Sed audio *inc. Loss* || 18 Erynnium: Erinnyam *Loss* || 15 Hebraeorum *Loss: Hebreorum cod.* || 22
Hebraeorum *Loss: Haebreorum cod.* || Hebraeos *Loss: Hebreos cod.*

plerunque cum laude, certe fere semper citra omnem reprehensionem citat. Contra uero
 Iustinianus, homo, ut scis, ἀναλφάβητος, suas Nouellas, ut omnia, non ex sententia ἀθέου
 καὶ κατὰ πάντα τῆς τῶν χριστιανῶν πίστέως ἀλλοτρι<ου> Τριβωνιανοῦ τοῦτο
 δίκαιον ἀει κερδοῦς ἀποδιδόντος καὶ ἀπεμπολοῶντος τοῖς δεομένοις κατὰ τὴν
 5 χρεῖαν ἑκατέρ<ου>, legesque precio figentis atque refigentis euulgauerit. Quasi uero non
 sint decem canonicae sanctiones pontificumque recentiorum rescripta, quae illi exoletae
 Nouellae aduersentur. Sed stulte admiror hanc tantam stupiditatem, quom doctori Torri¹⁴
 atque retorrido homini -quod tibi exploratissimum-, iudicii plane puerilis, aures pateant. Sed
 reprimam me tantisper, dum aliquando uacabit dignam tanto scelere contumeliam effundere.
 10 Περὶ Κορβὰν quod petis¹⁵, sic se habet: scriptum est apud Marcum in latinis codicibus -
 nam graecum librum praeter meum Homerum hic nullum habeo - : “Vos dicitis: si dixerit
 homo patri uel matri Corban -quod est donum-, quodcunque ex me, tibi proficerit. Et ultra
 non dimittitis eum quidquam patri suo aut matri benefacere, rescindentes uerbum Dei per
 traditionem uestram, quam tradidistis”. Hic Christus conceptam formulam iuramenti allegat,
 15 qua ubi usus quis erat, nefas habebatur id agere, quod ita abiurauerat. Ea formula in
 Talmud, ubi de uotis et iuramentis tractatur, iisdem uerbis, quibus Christus proponit, saepius
 <re>petita legitur, ueluti: “Si quis ita iurauerat, esto Corban -hoc est oblatio, uictima,
 sacrificium-, quod tu ex me consequeris commodi, huic non erat deinde integrum, illum
 apud quem sic iurauerat, aliquo commodo afficere, nisi prius esset a iudicibus eo iuramento
 20 solutus, alleg<atis> causis aut irae aut ebrietatis uel insaniae, siue aliis, quae illic
 explicantur”. Cur uero Corban, hoc est sacrificium siue oblatio, eam detestationem siue

3 τοῦτο: τοῦ τὸ *Loss*. || 4 ἀπεμπολοῶντος: ἀπεμπολῶντος *Loss*. || 7 quom: quum *Loss* || 12

proficerit: profuerit *Loss* || 21 Cur: ut *Loss*

abiurationem significet, non lubet multis prosequi. Scis enim rem diis deuotam hominum
usui execratam esse. Quod porro subauditum uerbum: esto uel sit, id uero Hebraeae
phrasi perfamiliares. Addam et aliud, quod me unum Talmud siue Hebraeorum commentaria
docuerunt: “Quinquies -inquit Paulus- quadragenas, una minus, a Iudaeis accepi”¹⁶. Putasne
5 commiseratione toties illam unam πληγὴν praetermissam esse, quod nostri ad unum omnes
somniauerunt? Atqui lex Moseos iubet quadragenas infligi, non amplius. Sic enim habent
Hebraea ad uerbum: “Quadragenis -intellige plagis- percutiat eum, non addat”. Hebraeorum
ergo rabbini, qui censent grauius delinqui, si negatiuum praeceptum transgrediare quod si
affirmatiuum, et ueriti ne, si ad quadagesimum ictum progrediretur lictor, facile,
10 exaestuante animo, unum atque alterum adderet ac proinde contra illud negatiuum -non
addat- peccaret, igitur citra subsistere iusserunt, qui mos in hodiernum diem obtinet. De
Lucretio alteroque clientulo tuo¹⁷ nihil nunc addam, quom sciam, quo loco utrumque
habeas, nisi uehementer me dolere omnium uestrum nomine, quod urbe excessurus sis nec
ita breui uideare reuersurus, nisi me fama fallat. De publicis rebus pauca sunt¹⁸: Marchionem
15 stipendia sub praesidiariis argento, rudi modo signato, nuper soluisse, quod ab auunculo e
Prutia allatum putant; cum Gallorum egisse denuo et fortasse transigisse etiam. De qua re
Caesar certiore se prius reddi uelle nuper responderat, cum de debito stipendio, quod ille
ad Metas¹⁹ meruit, interpellaretur, quam hoc exsoluere. De comitiis habendis denuo allata
fama est ad Calendas Aprilis Caesare atque appulisse iam nunc diuersoriorum metatores;

---

2 Hebraeae *Loss*: Haebraeae *cod.* || 5 praetermissam *Loss*: praetermissum *cod.* || 13 dolere *Loss*: dolore
cod. || 15 sub praesidiariis: suis prasidiariis *Loss* sub praesidiariis *cod.* || 16 Gallorum: Gallorum rege *add.*
Loss || 17 responderat: respondebat *Loss* || 18 exsoluere: exsolueret *Loss* || 19 Aprilis: Apriles *Loss* ||
Caesare: Caesarem *Loss*

quod equidem non satis credo, quom publicis literis nondum sciam eum diem dictum esse.
Ex Anglia nuntiantur nescio quae nouae turbae in populo propter religionem et nouum
coniugium²⁰. Ego me ad iter uersus Bohemiam comparo, quod utinam sit felix. Habes, mi
pater, nunc de omnibus, quantum tempus patitur. Quod superest, te obsecro, ut si
5 quid habes meditati de illo Ecclesiastae ca(pitulo) IV²¹: “Vidi cunctos uiuentes” et c(etera)
usque ad finem capituli, id mihi uelis explicare. Hebraea ad uerbum sic habent: “Vidi omnia
uiuientia, quae sunt sub sole cum nato secundo, quod -uel qui- stabit sub eo -uel sub sese
aut pro se uel eo-. Non est finis omni populo de omni quod fuit ante eos; etiam posterum non
laetabuntur in eo; quia etiam hoc uanitas et afflictio spiritus. Custodi pedem tuum, cum
10 iueris ad domum Dei -fortasse iudicium- et uicinus ad audiendum, quam dare stultos
sacrificium, quoniam ipsi non sciunt facere malum -aut uoluntatem-”. Haec, inquam, sunt
uerba ex Hebraeo numerata. Diuus Hieronymus de adolescente secundo primum allegat
quendam Baruchum, primarii, ut ait, apud Hebraeos nominis et existimationis, probatque
huius sententiam, deinde ex nostris Graecis de Graeco interpretaetur. Sed tu scis, mi pater,
15 aliud esse uerba interpretaeri, aliud κατὰ τὴν ἀναγωγὴν καὶ θεωρίαν quiduis sibi
ingere, quod in nostra religione sit plausibile. Ego igitur sic dixerim, ut natus secundus, qui
stabit pro eo, sint ipsi haeredes, ac si dicat Solomon, se cogitatione complexum esse omnes
homines, tam eos qui nunc uiuunt quam posteros, atque intelligere non modo eos, qui nunc
in uiuis sunt, non esse assecutos rerum cognitionem praeteritarum, sed nec posteros
20 assecuturos esse. Ac proinde stulta uideri hominum ea in re studia. Deinde παραίνεσιν

---

1 equidem *Loss.*: equitem *cod.* || quom: quum *Loss* || 3 felix *Loss*: felix *cod.* || 8 sese: se *Loss* || 12
alligat: allegat *Loss* || Hebraeo *Loss*: Hebreo *cod.* || 13 Baruchum: Barucheam *Loss* || probatque: probat
Loss || 14 Graeco: Christo *Loss* || interpretaetur: interpretatur *Loss* || tu: ne *Loss* || 15 interpretaeri:
interpretari *Loss* || 17 Solomon: Salomon *Loss*

subnectit -nam meo iudicio non est continuatum et perpetuum huius libelli argumentum-:
“Tu pie accedito ad templum Dei, non autem sacrificiis onustus”. Nam -ualet enim apud
Hebraeos saepe coniunctio “et” rationalem coniunctionem- prior adeat Deus, ut te
exaudiat, quam cum stulti sacrificant. Sic enim illud “quam dare stultos sacrificium” potest
5 explicari pro Hebraea phrasi “quam cum dant stulti sacrificium” siue “quam si dent”. Ipsi
enim stulti nesciunt facere uoluntatem Dei, arbitantes scilicet muneribus facilius quam
puro animo placari. Sed si uertas “facere malum”, nescio quid dicam. Nam ut noster textus
habet: “quid faciant mali”, plane ab Hebraeo discedit. Si uero “Aelohim” pro iudicibus
caeperis, ut in psalmo “Deus stetit in medio deorum”, hoc est iudicum²², et alibi: “Ego dixi,
10 dii estis”, id est iudices, tunc sic uertam ad uerbum: “Custodi pedem tuum, cum uadis ad
domum iudicum et cum uicinus es ad audiendum, scilicet sententiam; ne des stultorum
sacrificium, hoc est, ne munera illis offeras stolidorum hominum more. Nam ipsi, aequi
iudices uidelicet, nesciunt facere malum, hoc est iudicare contra aequitatem propter munera.
Cogitauit etiam, num posset ille “natus secundus” recte pro luna capi, quae sub sole posita
15 est, uerum non admodum mihi ipsi hoc arridet. Vide, mi pater, quid praestet linguae
Hebraeae cognitio, et quam temere sacras literas contrectent, qui eas non nisi alienis oculis
uident. Sed expecto tuum et de illo loco iudicium. Vale et, si me amas, ut certe facis, facito
ut intelligam te non modo ueteris domini casum sed nouam atque tuo ingenio aduersam
seruitutem forti animo plane φιλοσοφικῶς ferre. Iterum uale. Ex Vingartena V Cal(endas)
Martias A(nno) 1554.

---

2 apud Hebraeos: apud *cod.* || 3 adeat: adest *Loss* || 8 faciant: faciunt *Loss* || 9 caeperis: ceperis *Loss*
|| 18 aduersam *Loss*: aduersum *cod.*

Lossen pp. 169-172

An(dreas) M(asius) suo Panagatho S(alutem) D(icit) P(lurimam). Ex quo postremum ad te scripsi, mi Pater, hoc est post 15 diem Aprilis, accepi abs te binas literas, latinas priores, quas dederas Calend(as) Aprilis, uulgari lingua alteras 21 die eius mensis scriptas. Et ut primum longi silentii rationem reddam, thermae illae¹, ad quas 22 Aprilis ueni, totos dies
 5 quindecim uoluptate quadam me affecerunt, nisi quod aquarum calor stomachi calorem alioqui debiliorem nonnihil remittere uidebatur, uerum quando ex medici instinctu lauando. Nam supra centesimam horam consumpsissem, atque cotidie circiter horas tres ἐμβροχᾶς capite excepissem, summo eoque continuo uentriculi dolore in lectum dies octo continuos coniectus sum, die 20 Maii. Sedato per naturae κρίσιν dolore, me postridie eius diei huc
 10 recepi uehiculo, ubi usque ad quartum ante hunc diem tam nauseabundo stomacho usus sum, ut ad cuiusuis cibi, etiam panis recordationem et horrerim. Eius mali maximi causam ego reiicio in uiscosum phlegma, quod e capite in stomachum continuo defluxit, ut excreationes ostendebant et somnus profundissimus etiam in mediis doloribus. Nunc ex Dei benignitate conualesco, sed lente. Si me accusabis, quod tuis monitis non paruerim, qui non
 15 utendum thermis censebas², debent me tibi satis excusare ingens malum et maius periculum, in quae scis me Romae incidisse. Quis enim misero homini succenseat, si citra cuiusque damnum suis miseriis remedium undecunque potest captet, καὶ γὰρ τὰ παρήμερα καὶ

---

2 latinas *Loss*: latinos *cod.* || 6 instructu: instinctu *Loss* || 7 nam: iam *Loss* || 11 et horrerim: abhorrerim *Loss* || 13 excreationes *Loss*: execrationes *cod.* || profundissimus: profundissimus *Loss* || 17 παρήμερα: παρήμενα *Loss*

καλὰ καὶ κακὰ σκοποῦμεν καὶ μέγιστα εἶναι κρίνομεν, atque in malis positi non tam facile metuimus peiora quam speramus meliora. Addam quod nec temeritatis mihi certe uidear arguendus, qui medici consilium accurate sum sequutus in his regionibus peritissimi. Sed nec adhuc plane me poenitet lotionis, quom uno ore omnes τὴν τῶν ὑδάτων τούτων

5 ἐνέργειαν ὀψιτελεστέραν εἶναι βοῶσι. Nam nisi haec me spes foueret, iam sane ipsius uitae taederet, quae posthac esset sine literis transigenda. Sed de his satis. Venio ad tuas literas, quas ex ordine quidem sed paucis persequar, obrutus multitudine scriptionis et simul male firma ualetudine uexatus. Priores illae latinae, quae respondent meis excusationibus, quas V Calend(as) Martias ad te scripseram, uarie me affecerunt. Nam quod animo in dies

10 conualescis gaudeo, quod nouam seruitutem³ doleo, quanquam tu scribas nondum te poenitere; praeterea quod excusationem de P<olo>⁴ minime affectatam sed plane sinceram non sine stomacho respu<is>. Quod me accusas, quasi te fugiam, tui uero effigiem fugiendam quaeram, qui mearum rerum necessitudine et inprimis corporis ualetudine coactus, non sine uitae tedio abs te absum. Haec et his similia, quae in illis literis sunt,

15 omitto atque familiares esse iocos interpretaetor; illa uero quo abs te animo dicta sunt, non possum coniiicere, spero tamen nec ipsa nisi iocose scripta esse. Nam scio tantum tuum esse in me amorem, ut nihil possis unquam sinistri de me suspicari. Si Torridus ille⁵, mi Pater, diuino iudicio insanit et plerique alii cum eo ac non potius τοῦ ἐχθροῦ stimulis agitati, ego damnasse nolim ἀνθρωπικῶς, qui uereor ne posthac per ualetudinem latina uersare scripta

20 mihi non liceat, nedum Hebraea aut Graeca; sed dicam quod Pindarus in Olympicis⁶:

---

4 poenitet: paenitet *Loss* || quom: quum *Loss* || 9 V: 5 *Loss* || 10 seruitutem: seruitutem suscepisti *add. Loss* || 11 poenitere: paenitere *Loss* || 12 fugiendam *Loss*: fugiendum *cod.* || 15 interpretaetor: interpretor *Loss* || 16 iocose *Loss*: iocoso *cod.* || 18 diuino *Loss*: diuinio *cod.* || plerique: plerique *Loss*

ἡ θαῦμα τὰ πολλὰ

καὶ πού τι καὶ στρατῶν φρένα

ὑπὲρ τὸν ἀληθῆ λόγον

δεδαίδαλμένοι ψεύδεσι ποικίλοις

5 ἐξαπατῶντι μῦθοι etc.

Sententiam, quam tibi περὶ τοῦ κορβᾶν explicauī⁷, non pergam modo longius defendere.

Tantum hoc tibi certum sit, in Talmud, hoc est ἐν ταῖς δευτερώσεσι apud Hebraeos, eam traditionem, ad quam Christus haud dubie alludit, imo quam clare citat, ita ut scripsi ad uerbum haberi, ut ea quae de quadragenis plagis constituta significaui. Nam si in ter denis

10 ac ter ternis mysterium sit hoc loco, mirum est Mosen quadragenas ἀφελῶς scripsisse, Paulum uero τὸ “una minus” addidisse. Centumuiris, centuriis, decuriis ac denique centum

drachmis in mina acutissime adfers⁸; ego ex eo numero, quo primum res ipsae continebantur, datum nomen existimarim, quod tum facile sit mutatum ex usu, manente nomine. In alteris literis tam ingeniose imo diuine difficillimum Ecclesiastae locum⁹,

15 transpositis paucis uerbis, facillimum reddis, ut nisi me Hebraea monerent et Chaldaea, quae ita habent, ut ego scripseram, inuito etiam Hieronymo et aliis qui ante eum fuere graecis -omnes enim quos uidi illam ueterem lectionem sequuntur-, tecum plane sentirem. Quod

uero tuus codex in sequente παραίνεσι pro κακὸν habeat καλὸν, omnino arbitror mendum esse, nam haec omnia suffragantur ueteri lectioni. Reccus¹⁰ lactauerat me non spe

20 sed certis promissis de suo ad me aduentu ex itinere Romano. Die uero haesterno eius literas accepi, quibus 17 Maii ex Mediolano nuntiat se recta Constantiam et inde patriam

---

1 θαῦμα τὰ: θαῦματα *Loss* || 2 φρένα *Loss*: φρώνα *cod.* || 7 Hebraeos *Loss*: Haebraeos *cod.* || 15 monerent: mouerent *Loss* || 18 sequente: sequenti *Loss* || 20 promissis: compromissis *Loss* || haesterno: hesterno *Loss*

petere, ob mortem Cancellarii¹¹, ut uerbo uulgari utar, ducis Cliuorum. De clientulis nihil
 addam, certus de tua humanitate et beneuolentia. Doctorem Pacium¹², quem de tuis rebus
 certiore fieri cupis, uix fieri potest ut breui uideam, qui quam longissime absum ab aula.
 Si tamen fors aliqua me ad aulam tulerit, amplectar hominem et tuo et meo nomine, item
 5 et Rogesium¹³. Quod uero ita pertinaciter me caelaueris aduersam illam tuam fortunam,
 malo adscribere tuo in me amori, ne scilicet affligeres dolore, quam aliter interpretari.
 Iterum lubet dicere ἢ θαυμα τὰ πολλὰ. Sed praestat nihil dicere, ubi nihil sufficit ad
 peruersa hominum ingenia explicanda. *Fortes*, ut inquit meus Horatius, *creantur fortibus*¹⁴;
 ego addam, et asini asinis. Ita quoque intelligo innocentissimum hominem Philippum illum
 10 Maffei¹⁵ modo praeter ius et fas diuexari ab homine, ὃν ποκ' ἐόντα παῖδ' ἔ<τ>' αὐτὸς
 τ' ἐδίδασκαν. ἴδ' ἂ χάρις ἐς τί ποθέρπει¹⁶. Iunium et Remigium¹⁷ per literas tuo nomine
 salutabo, cum primum per ualetudinem licebit. De Aristotelis operibus nunquam plane aliter
 atque tu sensi, ne de ipsa doctr<ina> quin Aristotelis sit, nemo sani iudicii dubitauerit; de
 dictione ego dubitari posse agebam, num scilicet quispiam eam contaminasset. Habes ad
 15 utramque epistolam κατ' οἰκονομίαν, ubi hoc monuero me nondum sentire tecum posse,
 quod duplex sensus in diuinis oraculis sit scriptore indignus; ea enim re ego Sancti Spiritus
 foecunditatem augustiorem probatum iri putauerim. Postremis meis literis rogaueram te ut,
 quid sentires περὶ τοῦ ἱερὸν ποιεῖν στέφανον, quod est apud Polybium¹⁸ et toto illo
 loco, ut ego existimo, corrupto, significares. Si tibi non uacat, Metellus¹⁹ noster, homo
 20 diligentissimus in emendandis bonis scriptoribus et nostri amantissimus, lubens, scio,

---

3 absum: absim *Loss* || 4 fors: sors *Loss* || amplectar: complectar *Loss* || 5 caelaueris: celaueris *Loss* ||

7 θαύμα τὰ: θαύματα *Loss* || 10 ποκ' ἐόντα: ποτ' ἐόντα *Loss* || 11 τ' ἐδίδασκαν: ἐδίδασκον *Loss*

|| 14 agebam: aiebam *Loss* || scilicet: scil *Loss* || 17 foecunditatem: fecunditatem *Loss*

operam commodabit tibi. Pater mi Octavi, ut citra omnem tui offensionem saepius apud te
tester Leuinum²⁰ ualde a me amari, cuius amo<ris> etiam commemoratio mihi periucunda
est, nunquam uel cogitatione ulla uolui abs te illi aut officium aut beneficium impetratum
reddere, quom sciam te pro abundantia amoris tui erga nos utriusque nostrum fortunas
5 quam tuas ipsius longe magis curae perpetuo habere. In calce literarum rogas ut, quando
me non potes stimulare ullo tuo merito ad te amandum, pro meo saltem ingenio ac
constantia in amore perseuerem. Ego uero, mi Pater, contra rogo audacter, ut meo merito
me amare pergas, nam qui tantopere amat atque ego, certe uel summum meretur mutuuum
amorem. Sed nihil tibi aut mihi opus est in hac re praecibus; neque enim amor noster aut
10 crescere potest aut minui. Pauca supersunt quae de publico Germaniae statu scribenda
habeo²¹. Adhuc spes est de comitiis imperialibus habendis breui. Nuntiatumque mihi hoc die
Regem Rom(anorum) post auditam Turicam legationem quae nuper aduenerat dimissamque
multos ex praesidiis Pannonicis milites exauctorasse, ueluti non aduenturo hoste. Nunc ex
Pannonia in Bohemiam cogitare, ut illic obiter constitutis rebus, mox ad comitia Augustam
15 aduolet ea pro Fratre Imperatore habiturus. Haec inquam hodie mihi significata sunt, quam
uera nescio: certe non admodum †discentanea† ab illis quae apud uos feruntur, de non
uentura classe Turcica in Mediterraneum Mare hac aestate. Albertus Marchio²² ubi locorum
ipsus agat, non queo audire, fama tamen est in Prutiam ad patruum concessisse. Ego uero
suspikor magis incognitum sed suis rebus intentum, huc illuc circumuolare. Nam Gallo
20 nomen dedisse certum est. Tria conscribendis militibus diuersa loca, non procul a Lipsia
oppido constituerat. Eo Hassensterius -is est uir nobilis Principi Planensi nuper defuncto,

---

2 tester: testor *Loss* || 4 quom: quum *Loss* || 2 non potes *add. Loss*: potes *cod.* || 9 praecibus: precibus

Loss || 11 Adhuc *des. Loss*

in imperatorem exercitus, quam Rex Rom(anorum) una cum Episcopis et Norimbergensib(us) aduersus Marchionem habet, suffectus- cum quattuor equitum turmis et mille sagittariis celeriter est profectus ut interturbet -quod spero-. Prius quam has obsigno, quid actum sit intellexero, faciam quoque in harum calce certiore. Henricus
5 Brunsvici Dux quem, ut scis, Episcopi ac Norimberga sibi ducem contra Marchionem habent per Saxoniam insequutus fugientem Marchionem, modo illos qui hunc aut re pecuniaria, aut alia ope iuuerunt, uexat occupatque ut audio Hamburgum oppidum ad Albim fluuium cum quattuor millibus equitum, peditum uero signis uiginti. Vale mi pater summam animi mei uoluptas. Ex Valsaxea quinto Idus Iunias Anno MDLIII.